

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
Лабораторія психології малих груп та міжгрупових відносин
АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ УКРАЇНИ
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МАЛИХ ГРУП В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ЧАСУ

Матеріали конференції
Київ, 16 травня 2023 року

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
Лабораторія психології малих груп та міжгрупових відносин
АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу

Матеріали конференції

Київ, 16 травня 2023 року

**Київ
Талком
2023**

УДК 316.455 : 355.014

А 43

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 10/23 від 31 серпня 2023 року)

Рецензент: кандидат психологічних наук М. С. Дворник

А 43 **Актуальні** проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу: матеріали наукової конференції (Київ, 16 травня, 2023 р.) [Електронний ресурс] / за наук. ред. П. П. Горностая, Л. Г. Чорної ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України, ПВНЗ «Європейський університет». – Київ: Талком, 2023. – 106 с.

ISBN 978-617-8016-80-7

У збірнику розглядаються актуальні психологічні проблеми функціонування малих груп під час війни та повоєнного часу, а відтак, і викликів міжгрупової взаємодії в цих умовах. Російсько-українську війну визначено як екстремальну міжгрупову взаємодію, а психологічні механізми взаємодії, як такі, що пояснюють групові упередження та груповий егоїзм групи-агресора, ризики поляризації мирної групи за ситуативними ознаками. На тлі становлення національної ідентичності українців, як великої соціальної групи, назріла необхідність об'єднання українців на засадах спільної долі та групових цінностей, пережитих життєвих випробувань.

Адресовано науковцям і практикам, студентам і аспірантам, викладачам психологічних дисциплін закладів вищої освіти, психологам закладів загальної середньої та вищої освіти, системи післядипломної педагогічної освіти та інших психологічних служб, членам професійних психологічних асоціацій і волонтерських організацій.

УДК 316.455 : 355.014

Відповідальність за якість та достовірність матеріалів, а також за відсутність у них відомостей, що становлять державну таємницю та інформацію для службового користування, несуть автори.

ISBN 978-617-8016-80-7

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2023

© Асоціація політичних психологів України, 2023

© ПВНЗ «Європейський університет», 2023

© Колектив авторів, 2023

Зміст

<i>Чорна Лідія.</i> Слово до читача	5
<i>Абаніна Г. В.</i> Діти як носії соціально-психологічних упереджень та стереотипів дорослих	7
<i>Абрамян Н. Д.</i> Проблеми підготовки студентів-психологів до професійної діяльності в умовах війни	10
<i>Бялонович С. В.</i> Щоденні стресори війни: концептуальні засади конструювання опитувальника	13
<i>Вельдбрехт О. О., Тавровецька Н. І.</i> Стрес, життєстійкість та емоційні стани жінок у вимушеній міграції	16
<i>Горностай П. П.</i> Соціальна психологія колективної травми війни	22
<i>Губеладзе І. Г.</i> Спільнотна ідентичність під впливом війни: джерело конфліктів чи умова консолідації	24
<i>Климчук Р. Б. С.</i> Збереження національної ідентичності українських мігрантів у Німеччині: виклики та перешкоди	28
<i>Коробанова О. Л.</i> Стратегії міжгрупової взаємодії студентської молоді під час війни	33
<i>Кочубейник О. М.</i> Пост-війна, нові порядки соціальності та їхні ризики	39
<i>Краснякова А. О.</i> Конструювання та реконструювання ідентичності в інтернет середовищі	42
<i>Ларін Д. І.</i> Формування упереджень у великих соціальних групах	45
<i>Лашко О. В., Кошова І. В.</i> З досвіду діяльності груп психологічної підтримки в умовах повномасштабної війни	47
<i>Ловка О. В.</i> Методика розвитку емоційної компетентності майбутніх психологів в процесі навчання у КНЕУ	51
<i>Максимов М. В.</i> Зниження адаптивних можливостей підлітка як наслідок впливу воєнних дій	56
<i>Найдьонова Л. А., Найдьонов М. І.</i> Процеси групової рефлексії в посттравматичному зростанні і повоєнному відновленні громад .	59
<i>Остапенко І. В.</i> Національна самоідентифікація молоді України: динаміка змін	63

<i>Плетка О. Т.</i> Прояв територіальної ідентичності як складової міжгрупової взаємодії в умовах війни	65
<i>Позній О. В.</i> Детермінанти змін ставлення населення України до психологічної допомоги в умовах воєнного стану в країні	69
<i>Романовська Д. Д.</i> Науково-методичний супровід діяльності фахівців психологічної служби в умовах війни	72
<i>Савінов В. В.</i> Соціально-психологічні ефекти плейбек-театру для закритих груп	77
<i>Суший О. В.</i> Групова взаємодія та повоєнне відновлення громад: нові виклики, старі проблеми	82
<i>Циганенко Г. В.</i> The different faces of social exclusion Ukrainian refugees in Switzerland	85
<i>Чорна Л. Г.</i> Сварки між українцями як феномен міжгрупової взаємодії ...	90
<i>Чуніхіна С. Л.</i> Психологічна проблематика колабораціонізму: перспективи повоєнної реінтеграції суспільства	98
<i>Яремчук О. В.</i> Соціально-психологічна модель історичного досвіду у міжгруповій взаємодії	102

Слово до читача

Війна є виявом екстремальних форм міжгрупової взаємодії. Але і в мирні часи міжгрупові відносини містять ризики виникнення негативних соціальних явищ. Завжди існує спокуса підняти власну самооцінку, виявити моральну вищість за рахунок представників іншої, чужої групи. Групові стереотипи та упередження дуже легко виникають та дуже важко долаються.

У міжгруповій взаємодії групи займають певний статус, вирізняються серед інших своїми досягненнями. І якщо одна група своїм способом життя, своїми досягненнями починається вирізнятися серед інших, то інша може сприймати це як загрозу власному статусу, власній ідентичності. Крім того групи можуть виявляти груповий егоїзм, їм дуже зручно тримати в залежності інші групи, експлуатувати їхні матеріальні та духовні ресурси.

Міжгрупова взаємодія є продовженням внутрішньогрупової. Якщо соціальна група не справляється з завданнями своєї діяльності, якщо потреби членів групи в турботі, захисті, прихильності, достоїнстві та самореалізації не задовольняються, то ця фрустрація потреб проєктується на інші групи. Приписування іншій групі власних негараздів, перенаправлення агресії з власної групи на іншу і є причиною її міжгрупової дискримінації та стигматизації, а надалі – війни та геноциду проти групи-жертви. І ці всі механізми міжгрупової взаємодії описують російсько-українську війну. Для миру міжгрупова взаємодія має базуватися на справедливих принципах рівного обміну ресурсами між групами.

Українці, як велика соціальна група, що складається з малих, все ще перебуває в складних соціальних процесах національної самоідентифікації. В умовах війни відбувається ментальне, культурне, духовне, психологічне розмежування українців від росіян, і на цьому тлі – кристалізація української ідентичності. Однак існують загрози поляризації українців на підгрупи за декількома критеріями: були там, на війні – не були; поїхали, за кордон, – залишилися; виїхали з окупованих територій – залишилися; спілкуються державною мовою або ні. Варто зазначити, що абсолютне розмежування україн-

ців має бути лише з росіянами, з усіма, хто співпрацює з ворогом, підтримує ідеологію «руського міру», а всі інші конфронтаційні процеси міжгрупової взаємодії серед українців мають бути припинені. Соціальні «грубі» узагальнення мають бути замінені на позиції розуміння контексту, мотивів, історичних дискурсів взаємодії українців. Настав час для розуміючого політичного та громадського лідерства в українському суспільстві, продукування моделей об'єднання українців на засадах спільної долі, спільних цінностей, пережитих життєвих випробувань.

Ці та інші актуальні питання міжгрупової взаємодії під час війни обговорювалися учасниками VI Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу», яка відбулася 16 травня 2023 року в приміщенні Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Організатором Конференції стала лабораторія психології малих груп та міжгрупових відносин ІСПП НАПН України. Співорганізаторами заходу стали Асоціація політичних психологів України та ПНЗ «Європейський університет».

Сподіваємось, що матеріали, презентовані учасниками конференції, допоможуть читачам в осмисленні і рефлексії тих проблем, які обговорювалися, сприятимуть доланню викликів російсько-української, згуртуванню українців як великої соціальної групи, тобто як української нації.

Лідія Чорна

*Абаніна, Ганна Валентинівна,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0003-4064-724X>*

Діти як носії соціально-психологічних упереджень та стереотипів дорослих

У ситуаціях міжгрупової взаємодії проявляються соціально-психологічні феномени, які містять певні негативні явища, зокрема упередження, дискримінацію, стигматизацію, ксенофобію тощо. Вивчення таких явищ залишається актуальним, особливо зважаючи на ситуацію війни в нашій країні.

Поняття соціальних упереджень та стереотипів досить добре вивчене в зарубіжній психології (Brewer, & Campbell, 1976; Barlow, Paolini, Pedersen, Hornsey, Radke, Harwood, Rubin, Sibley, 2012; Lemmer & Wagner, 2015; Burns, Granz, 2021). Дослідники зазначають, що соціальні стереотипи та упередження досить стійкі, важко змінюються, і тому є одними з найбільш поширених механізмів міжгрупової взаємодії.

Метою нашого дослідження є попереднє визначення ролі упереджень та стереотипів батьків у становленні групової ідентичності дітей. Ми виходимо з того, що певні аспекти групової ідентичності дорослих впливають на становлення групової ідентичності дітей. Особистість дорослого (мама, тата, бабуся, дідусь, вихователя тощо) є чинником становлення групової ідентичності дитини. Дослідники припускають, що можуть існувати дитячі колективи, в яких утворюються мікрогрупи дітей відповідно до соціально-психологічних упереджень та стереотипів батьків/вихователів. Водночас в цих колективах є діти, які не поляризуються на ці мікрогрупи. Так само територіальна ідентичність громади, де розташований дитячий заклад, може впливати на формування групової ідентичності дитини (Дишлова, 2021).

Щодо етнічної ідентичності, то вона формується у ранньому дитинстві й пов'язана з процесами соціалізації за участю батьків, однолітків, навколишнього середовища. Етнічна ідентичність може впливати на те, як дорослі люди концептуалізують расу, роль раси в суспільстві та досвід расової дискримінації (Sellers & Shelton, 2003).

Мислення дітей щодо націй, національних груп досить емоційно забарвлене, при чому така емоційність виявляється до того, як дитина отримує певні фактичні знання чи розуміння. Вважається, що дитина отримує ці знання з групового несвідомого (Дишлова, 2021). Дослідження розвитку у дітей емоційної прихильності до власної нації, ставлення до інших націй, емоцій-

ного пізнання національних відмінностей та роль національних стереотипів, упереджень, забобонів та ворожості є гостро актуальними для вирішення соціальних запитів як на рівні окремо взятих країн, так і на світовому рівні.

В процесі засвоєння дітьми соціального досвіду, знань, норм через взаємодію з іншими людьми, соціальні навички позитивно корелюють з процесом розвитку соціальної ідентичності. Тому в процесі виховання дітей фокусуватися потрібно насамперед на соціальній діяльності та взаємодії дітей (Özkür, 2019). Безумовно, дорослі (батьки, працівники дитячих закладів) є значущими фігурами в освоєнні дитиною соціально-культурного досвіду та формуванні групової ідентичності. У багатьох теоріях розвитку розглядається важливість сімейних стосунків у формуванні ідентичності. Наприклад, Gonzales-Backen (2013) застосував екологічну структуру до розвитку етнічної ідентичності напівбілих підлітків двох расових груп, описав багаторівневість, яка сприяє формуванню групової ідентичності, включаючи сімейну етнічну соціалізацію від батьків і розширеної родини, досвід дискримінації, соціалізацію з боку несімейних членів, таких як вчителі, однолітки та ЗМІ.

У сучасних дослідженнях українських науковців верифікується гіпотеза про те, що особистість дорослої людини (батьків, вихователів, вчителів) є чинником становлення групової ідентичності дітей (Чорна, 2014; Дишлова, 2021). Дослідники зазначають, що в дітей дошкільного віку когнітивна компетентність ідентичності ще не розвинена (усвідомлення себе членом групи), але на глибинному емоційному рівні формується прототип групової ідентичності «мене приймає група чи ні». Уже в старших групах дитячого дошкільного закладу існують досить міцні виборчі стосунки. Діти починають займати різне положення серед однолітків: з'являються діти, яким однолітки надають більшу перевагу у взаємодії, та ті, яким надають меншу або проявляють до них антипатію. Дитина в групі дитячого дошкільного закладу розглядається як представник трьох соціокультурних рівнів (глобального, макро- та мікрорівня), вона може несвідомо відчувати антипатію або симпатію до представників певних соціокультурних, етнічних груп. Відмінності або спільність на рівні великих соціальних груп можуть бути фактором конфліктів або згуртування на рівні мікрогруп у дитячих колективах (Дишлова, 2021).

Зарубіжні науковці досліджували вплив аттитюдів та упереджень батьків на особливості міжгрупової взаємодії дітей різного віку. Зокрема, були встановлені взаємозв'язки між показниками соціальної дистанції до власної та інших расових груп та схильністю до мізантропії, з однієї сторони, а також взаємозв'язки між оцінками соціальної дистанції дитиною та сприйманням оцінок соціальної дистанції її батьків, з іншої сторони, що свідчить про те, що мізантропські аттитюди засвоюються дитиною вдома (Epstein, Komorita, 1966). В дослідженні С. Т. Stepney, D. T. Sanchez, P. E. Handy (2015) описані

особливості сприйняття етнічної ідентичності батьків і особистісної етнічної ідентичності, встановлений взаємозв'язок рівня близькості дитячо-батьківських стосунків та впливу батьківських расових аттитюдів на становлення етнічної ідентичності дітей. S. C. Nelson, M. Syed, A. T. Tran, A. W. Hu, R. M. Lee (2018) досліджували роль батьків та однолітків у становленні етнічно-расової ідентичності дітей в процесі культурної соціалізації.

Аналіз існуючих досліджень із означеної проблематики, а також нагальний запит українського суспільства, яке перебуває у воєнному стані, на науково-обґрунтовані способи фасилітації міжгрупової взаємодії та вирішення кризи групової ідентичності, зумовлює необхідність проведення досліджень, спрямованих на зміну підходів до виховання дітей, зокрема на підвищення усвідомленості значущими дорослими своїх соціально-психологічних аттитюдів, упереджень, стереотипів, інтроектів, які можуть впливати на становлення групової ідентичності їхніх дітей. В цьому аспекті важливою задачею є психоедукація дорослих (батьків, працівників дитячих дошкільних та шкільних закладів), підвищення рівня професійної кваліфікації вихователів та вчителів, розробка політик урядових інституцій щодо реорганізації навчальних закладів та програм

Література

Дишлова, Н. В. (2021). Соціально-психологічні передумови становлення групової ідентичності дошкільнят. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48(51), 112-123. [https://doi.org/10.33120/ssspj.vi48\(51\).243](https://doi.org/10.33120/ssspj.vi48(51).243)

Чорна, Л. Г. (2014). *Рольова ідентичність старшокласників*. К.: Міленіум.

Barlow, F., Paolini, S., Pedersen, A., Hornsey, M.J., Radke, H. R. M., Harwood, J., Rubin, M., Sibley, C. G.(2012). The contact caveat: Negative contact predicts increased prejudice more than positive contact predicts reduced prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38, 1629-1643.

Brewer, M. B., & Campbell, D. T. (1976). *Ethnocentrism and Intergroup Attitudes: East African Evidence*. New York, NY: Halsted Press.

Burns, M. D. & Granz, E. L. (2021). "Past injustice and present prejudice": Political ideology, group-based sympathy, and perceptions of past and present discrimination. *Group Processes and Intergroup Relations*. <https://doi.org/10.1177/13684302211005852>

Epstein, R., Komorita, S. S. (1966). Prejudice among negro children as related to parental ethnocentrism and punitiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4 (6), 643-647.

Gonzales-Backen, M. A. (2013). An application of ecological theory to ethnic identity formation among biethnic adolescents. *Family Relations: An*

Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies, 62(1), 92–108.
<https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2012.00749.x>

Nelson, S. C., Syed, M., Tran, A. T., Hu, A. W., Lee, R. M. (2018). Pathways to Ethnic-Racial Identity Development and Psychological Adjustment: The Differential Associations of Cultural Socialization by Parents and Peers. *Developmental Psychology*, 54 (11), 2166–2180. <http://dx.doi.org/10.1037/dev0000597>

Özkür, F. (2019). Analyzing social identity development of children. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 5(26), 1862–1866.

Sellers, R. M., & Shelton, J. N. (2003). The role of racial identity in perceived racial discrimination. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 1079–1092. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.5.1079>

Stepney, C. T., Sanchez, D. T., P. E. Handy (2015). Perceptions of Parents' Ethnic Identities and the Personal Ethnic-Identity and Racial Attitudes of Biracial Adults. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, Vol. 21, No. 1, 65–75.

Абрамян Наталія Дмитрівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри практичної
психології та соціальних технологій,
ПВНЗ «Європейський університет»
<https://orcid.org/0000-0001-6956-8954>

Проблеми підготовки студентів-психологів до професійної діяльності в умовах війни

Основними завданнями професійної психологічної підготовки є, як відомо, озброєння професіоналів теоретичними та прикладними знаннями, необхідними для осмислення дій, у тому числі і в екстремальних ситуаціях, формування професійно-психологічних навичок та умінь, а також розвиток психологічних особистісних якостей, які сприятимуть виконанню професійних обов'язків у ситуаціях високої фізичної та психічної напруженості (стресостійкість, вміння володіти собою, уважність, високі інтелектуальні показники тощо). Однак, як показує аналіз сучасної ситуації та наш власний досвід викладання у ЗВО, підготовці спеціалістів-психологів на теперішній час притаманні такі риси, які суттєво ускладнюють її проведення і досягнення бажаного результату.

Саме професійна діяльність психолога, досвід надання допомоги в різних складних умовах зможе нівелювати наслідки складних умов, які знижують якість життя людей. Саме для того, щоб якість наданої психологічної

допомоги, виконувалась на рівні високого професіоналізму, слід звернути увагу на таке питання, як підготовка майбутніх психологів до професійної діяльності. Адже їх професійна підготовка і професійна діяльність відбувається у умовах війни, що впливає на формування і особистісних і професійних якостей психолога як фахівця (Бабанська, 2015; Глузман, 2016; Гончарова, 2017; Громова, & Голубкова, 2015; Копиленко, 2015).

Психологічна підготовка у закладах вищої освіти має бути спрямована на формування стійкості до негативних чинників професійної діяльності (напруженості, відповідальності, ризику, небезпеки, дефіциту часу, невизначеності, несподіванок тощо); ситуацій протистояння (вміння протистояти психологічному тиску, маніпулюванню; не піддаватися на провокації тощо); конфліктних ситуацій (вміння проаналізувати внутрішні причини конфлікту, розібратися в закономірностях їхнього виникнення, протікання і пошуку способів вирішення; вміння володіти собою в психологічно напружених, конфліктних, провокаційних ситуаціях) тощо.

Проблеми підготовки студентів-психологів до професійної діяльності в умовах війни є такі:

1. Потреба в компетентних фахівцях: умови війни потребують від психологів особливих знань і навичок, які дозволять їм ефективно працювати з людьми, що переживають стресові ситуації. Студентам необхідно отримувати цілеспрямовану підготовку, яка відповідала б викликам часу.

2. Недостатня практична підготовка: при підготовці студентів до професійної діяльності в умовах війни важливою є не тільки теоретична база, а й практичні навички. Недостатня практична підготовка може призвести до того, що студенти не зможуть ефективно діяти в складних ситуаціях.

3. Недостатня підготовка до роботи в екстремальних умовах: умови війни можуть бути екстремальними, що вимагає від психологів підготовки до роботи в таких умовах. Студентам-психологам необхідно знати, як працювати в екстремальних умовах, які можуть включати в себе високий рівень стресу та небезпеки.

4. Потреба в розвитку інтерперсональних навичок: робота психологів в умовах війни часто пов'язана зі спілкуванням зі звичайними людьми, ветеранами, військовими, урядовими посадовцями та іншими фахівцями. Це вимагає від студентів розвитку інтерперсональних навичок, таких як комунікація, емпатія, слухання та робота в команді.

5. Потреба в набутті культурної компетентності: умови війни можуть включати в себе роботу з людьми з різних культур та національностей. Студентам-психологам потрібне набуття культурної компетентності, яка дозволить їм ефективно працювати з клієнтами в різних культурних контекстах.

6. Недостатня увага до піклування про самого себе: робота психолога в умовах війни може бути виснажливою та стресовою. Студентам-психологам потрібна підготовка до самозахисту, яка допоможе їм зберігати емоційну стійкість та психічне здоров'я в таких складних умовах.

7. Недостатня увага до етичних питань: працюючи в умовах війни, психологи можуть зіткнутися з етичними питаннями, такими як конфіденційність, безпека клієнтів та інші. Студентам-психологам потрібна підготовка до етичних стандартів, які дозволять їм ефективно працювати в складних етичних ситуаціях.

Отже, підготовка студентів-психологів до професійної діяльності в умовах війни потребує комплексного підходу, який охоплює теоретичні знання, практичні навички, підготовку до роботи в екстремальних умовах, знання про війну, культуру та етику, а також звернення до самозахисту та самопізнання. Для забезпечення ефективної підготовки студентів-психологів до професійної діяльності в умовах війни, важливо розробити спеціальні курси та тренінги, які дозволять студентам отримати необхідні навички та знання.

Також, важливо забезпечити студентам-психологам можливість отримати практичний досвід роботи в умовах війни. Це може бути здійснено через партнерство з військовими, благодійними організаціями або іншими інституціями, які працюють в умовах війни. Крім того, важливо забезпечити підтримку студентів-психологів під час підготовки та в роботі. Це може бути здійснено через підтримку від наставників, колег, психотерапевтів та інших фахівців.

Важливо також звернути увагу на розвиток критичного мислення студентів-психологів, щоб вони могли аналізувати інформацію про конфлікт та розуміти його причини. Крім того, студентам-психологам слід вчитись працювати з представниками різних культур, щоб мати можливість працювати з різними соціальними групами в умовах війни.

Узагальнюючи: підготовка студентів-психологів до роботи в умовах війни є важливим завданням, яке потребує комплексного підходу та уваги до різних аспектів. Необхідно забезпечити належну підготовку з теоретичних та практичних аспектів, звернути увагу на культуру, етику та безпеку, а також навчити студентів-психологів працювати з психологічними травмами, важливо забезпечити студентам-психологам можливість отримувати практичний досвід роботи в умовах війни, наприклад, шляхом організації стажувань у військових частинах або медичних закладах, що займаються психологічною реабілітацією військових.

Для успішної підготовки студентів-психологів до роботи в умовах війни важливо залучати до цього процесу досвідчених практикуючих психологів, які можуть передати свій досвід та знання студентам. Це можна здій-

снити шляхом організації майстер-класів, семінарів та тренінгів, які спрямовані на передачу практичного досвіду.

Література

1. Бабанська, О. І. (2015). Підготовка фахівців з психології до роботи в умовах соціального конфлікту. *Психологічний часопис*, 5(5), 98-10
2. Глузман, Л. М. (2016). Підготовка студентів-психологів до професійної діяльності в умовах війни. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*, 11(290), 47-51
3. Гончарова, І. В. (2017). Особливості підготовки майбутніх психологів до професійної діяльності в умовах війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, 64, 91-95
4. Громова, Л. І., & Голубкова, Т. С. (2015). Підготовка майбутніх психологів до професійної діяльності в умовах соціального конфлікту. *Педагогічний процес: теорія та практика*, 3(47), 25-30
5. Копиленко, І. В. (2015). Підготовка майбутніх психологів до роботи в умовах соціального конфлікту. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 3(43), 137-142

Бялонович Сергій Володимирович,
аспірант

Інституту соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України
sbyalonovich@gmail.com

Щоденні стресори війни: концептуальні засади конструювання опитувальника

Активні військові дії, спричинені російською агресією, викликають чисельні зміни у політичній, економічній, соціальній та побутовій сферах суспільства, створюючи прямі та опосередковані стресогени, які, позначаючись на психічному здоров'ї українців, порушують можливість їхнього повноцінного функціонування. У повідомленнях МОЗ зазначається, що з початку війни до психологів та психіатрів у системі охорони здоров'я звернулися 650 тисяч людей. Раніше з'являлася інформація про те, що біля 15 млн. громадян України потребуватимуть психологічної реабілітації.

Варто враховувати, що в умовах російської агресії змінюються і якість щоденних стресорів, і кількість людей, що зазнає ураження дією цих стресорів

(очікування ракетного удару, фізичної втрати близької людини, проблеми адаптації в евакуації, ризик втрати житла, постійного місця роботи тощо; очевидно, кількість є більшою і прямо залежить від суб'єктивного переживання людиною своєї життєвої ситуації). Отже, дослідження впливу щоденних стресорів війни на психічне здоров'я цивільного населення є актуальним з огляду на масштабність явища. А це, своєю чергою, висвітлює актуальність розроблення релевантних інструментів діагностики впливу щоденних стресорів війни на психічне здоров'я цивільного населення.

Неоднозначність розуміння природи стресу призвела до розходжень у поглядах на його сутність, до розбіжності трактувань феномену стресу. Феномен стресу став об'єктом дослідження багатьох учених. Зміст поняття стресу набув значних змін з моменту його появи, що пов'язано з розширенням сфери його застосування та більш детальним вивченням різних аспектів проблеми. Спільним знаменником багатьох досліджень став висновок, що при фізіологічному стресі реакції є високостереотипними, при психологічному ж – реакції індивідуальні і не завжди можуть бути передбачені. Так, на загрозу одна людина реагує гнівом, а інша – страхом. Значення індивідуальних відмінностей у реагуванні зменшується при надзвичайних, екстремальних умовах, природних або антропогенних катастрофах, війнах, проявах різного роду насилля, але навіть у цих випадках гострий стрес виникає далеко не у всіх осіб, що пережили травмівну подію.

В умовах сьогодення серед науковців зростає увага до щоденного стресу, який визначається (Upchurch Sweeney, 2013) як повсякденні клопоти, напруги або роздратування, пов'язані з рутинною повсякденною діяльністю та операціями повсякденного життя. Щоденний стрес є відносно незначним, але може порушити повсякденне життя та підвищити загальний рівень стресу.

Щоденний стрес може бути як очікуваним, так і непередбачуваним. Очікувані щоденні стресові фактори включають, наприклад, водіння в годину пік по дорозі з роботи додому, оплату рахунків, тривалу роботу, оцінку продуктивності або супровід дітей на позашкільні заходи. Серед непередбачуваних факторів стресу можуть бути сварки з чоловіком/дружиною, проблеми з машиною, застрягання в довгих чергах у продуктовому магазині, хвороба, втрата ключів або незручності через погоду.

Враховуючи, що війна створює інші стресори, які доповнюють вищезгаданий перелік, то, очевидно, це трансформує індивідуальні особливості реакції на стрес. Саме тому виникає необхідність у конструюванні опитувальника для виконання дослідницьких задач у конкретному часовому та соціально-психологічному вимірі сьогодення. Для цього ми можемо звернутись до досвіду Кеннет Е. Міллера із співавторами, що у своєму дослідженні

(Miller et al., 2009) розробляють «афганську щоденну шкалу стресорів (ADSS) з врахуванням місцевих особливостей життя афганців.

Першим кроком у вирішенні цього завдання було створення початкового «пулу», що ідентифікує типові стресогени українців. Групі респондентів із 28 осіб було запропоновано заповнити анкету. З метою забезпечення змістовної валідності та максимальної репрезентативності змісту опитувальника в анкеті було представлено дев'ять основних сфер життя (здоров'я, родина, друзі та безпосереднє соціальне оточення, освіта і навчання, відпочинок і розваги, робота і кар'єра, фінанси, інформаційний простір, громадська діяльність), які були конкретизовані ситуаціями діяльності людини. Наприклад, сфера «здоров'я» конкретизувалася як «користування послугами охорони здоров'я», «користування косметичними послугами», «придбання ліків та лікарських засобів». Досліджуванім надано інструкцію, за якою їм слід було навести приклади змін у власному житті після початку повномасштабної війни у кожній ситуації діяльності. За нашим припущенням, це уможливило виокремлення стресорів, що будуть у максимальному об'ємі відображати зміст опитувальника.

З метою забезпечення внутрішньої валідності опитувальника необхідно визначитись з його внутрішньою структурою та її відповідністю структурі стресора як психологічного феномену. В узагальненому вигляді стресор – це фактори довкілля або особисті чинники, що спричиняють виникнення стресу. У дослідженнях стресу, як безпосередньої реакції організму на дію чинників зовнішнього або внутрішнього середовища, підкреслюється їхня індивідуальна, особистісна опосередкованість. Як зазначає Л. Б. Наугольник, «подразник може стати стресором у результаті його когнітивної інтерпретації, тобто значення, яке людина приписує даному фактору», а «ступінь шкідливості або несприятливості стимулу також залежить від особливостей структури особистості» (Наугольник, 2015, с. 30). Спираючись на принцип холізму у розумінні особистості, який наголошує на тому, що ціле онтологічно або логічно є первинним і має пріоритет над своїми частинами, ми дотримуємося позиції, що у центрі розуміння стресу стоїть цілісна реакція особистості на дію стресорів. Звичайно, ми можемо припускати, що залежно від індивідуального типу особистості реакції на дію стресорів будуть різнитись, і в такому випадку структура опитувальника повинна бути багатомірною та відображати індивідуально-типологічні особливості особистості. Проте на меті нашого дослідження є вивчення стресорів та їхнього впливу на особистість, а не індивідуально-типологічні реакції на дію стресорів. В цьому випадку, структура опитувальника відповідно до принципу холістичності буде мати одномірну структуру.

Перспективи дослідження: в подальшому на основі даних, отриманих із первинного опитування, буде складено перелік типових для українців стресорів та продовжено роботу над конструюванням опитувальника.

Література

Наугольник, Л. Б. (2015). *Психологія стресу*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.

Miller, K. E., Omidian, P., Rasmussen, A., Yaqubi, A., Daudzai, H. (2009). Daily Stressors, War Experiences, and Mental Health in Afghanistan. *Transcultural Psychiatry*, 45(4):611-38. <https://doi.org/10.1177/1363461508100785>

Upchurch Sweeney, C. R. (2013). Daily Stress. In: Gellman, M. D., Turner, J. R. (eds) *Encyclopedia of Behavioral Medicine*. New York: Springer.

Вельдбрехт Олена Олександрівна,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри
фундаментальних дисциплін Херсонського інституту МАУП
eveldbreht@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7805-0890>

Тавровецька Наталія Іванівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
кафедра психології Херсонського державного університету
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

Стрес, життєстійкість та емоційні стани жінок у вимушеній міграції

Розлука з сім'єю є важкою подією, яка після початку повномасштабного вторгнення в Україну торкнулася багатьох дорослих та дітей. Мільйони наших громадян були змушені покинути свої домівки, більшість із них – жінки з дітьми. Вивчення психологічних наслідків розлуки з сім'єю допоможе зорієнтуватись у необхідності психологічних втручань та їхній спрямованості.

У травні-червні 2022 р. було організоване онлайн-опитування стосовно переживання стресу під час війни. До вибірки увійшли 332 особи, серед них 273 жінки (середній вік $33,7 \pm 12,2$ роки) та 59 чоловіків (середній вік $28,0 \pm 10,1$ років). 51,5 % опитаних з початку війни залишались на постійному місці проживання; 6,9 % тимчасово виїхали до більш безпечних територій, але повернулися додому; 17,8 % переїхали в інші міста України, 18,4 % виїхали за кордон.

Вибірка була розділена на чотири групи відповідно до відповіді на питання «Чи перебуваєте ви зараз в розлуці з членами вашої родини, з якими мешка-

ли разом до війни?». Учасникам пропонувалося чотири варіанти: а) ні, нічого не змінилось; б) так, я в розлуці зі своїм подружжям (романтичним партнером), в) так, я в розлуці зі своїми батьками; г) так, я в розлуці зі своїми дітьми. Можна було обрати декілька варіантів відповіді або написати свій власний. Відповідно були виділені контрольна група та чотири експериментальні – табл. 1.

Таблиця 1

Критерії виділення та чисельність експериментальних груп

Показник	Група 0 (контроль на): без змін	Група 1: розлука з подружжям/ партнером	Група 2: розлука з батьками	Група 3: розлука з дітьми	Група 4: відокремлення від більшості членів родини	Всього
Чоловіки	29	14	6	3	7	59
Жінки	127	55	25	18	48	273
Всього	156	69	31	21	55	332

Якщо людина вказувала більше, ніж одну відповідь, вона входила до окремої групи. Ми розглядаємо цей випадок як більш глобальне відокремлення, коли людина не отримує звичної соціальної та психологічної підтримки та відчуває фрустрацію більшості потреб, пов'язаних з функціями родини.

Для психологічної діагностики були використані такі методики:

1. Шкала сприйнятого стресу Ш. Коена PSS-10 (Perceived Stress Scale, україномовна адаптація О. О. Вельдбрехт та Н. І. Тавровецької) визначає ступінь, в якому людина усвідомлює свою життєву ситуацію як стресову, тобто непередбачувану, неконтрольовану й перевантажену. Сумарний показник сприйнятого стресу прямо відображує, наскільки зовнішні вимоги перевищують здатність людини впоратися з ними (Вельдбрехт, Тавровецька, 2022). Середні тенденції у вибірці склали $25,16 \pm 6,92$; розподіл даних суттєво зміщений в зону високих показників.

2. Шкала резильєнтності К. Коннор і Дж. Девідсона CD-RISC 10 (Connor, Davidson, 2003) спрямована на вивчення «психологічної пружності» особистості. Це сукупність особистісних рис та диспозицій, які допомагають людині конструктивно долати виклики та загрози, швидко відновлюватись після життєвих травм. Середні тенденції у вибірці склали $26,25 \pm 6,39$, розподіл даних відповідає критеріям нормальності.

3. Госпітальна шкала тривоги та депресії HADS (Hospital Anxiety and Depression Scale (Zigmond & Snaith, 1983)) дозволяє виявити симптоми розладів настрою, що впливають на стан здоров'я і якість життя людини. За субшкалою тривоги середні групові норми українців під час війни склали $9,74 \pm 4,21$, за субшкалою депресії – $7,62 \pm 3,86$; обидві змінні розподілені нормально.

3. Опитувальник позитивного і негативного афекту ОПАНА, розроблений М. Б. Кліманською та І. І. Галецькою (2020). Результат представляє собою

дві усереднені оцінки субшкал позитивних та негативних емоцій. Середні показники вибірки склали $2,91 \pm 0,83$ для шкали позитивного афекту; $3,24 \pm 0,90$ для шкали негативного афекту; розподіл відповідав критеріям нормальності.

5. Анкета «Перелік травмивних подій», сформована на основі «Life Events Checklist for DSM-5» (Weathers et al., 2013) для виявлення потенційно травматичних подій у житті людини. Містила 12 пунктів, що охопили поширені під час війни небезпеки: пожежа або вибух; транспортна аварія; фізичний напад; взяття у полон або заручники; важкі людські страждання; значні матеріальні збитки тощо. Учасники відзначали рівень впливу кожної події, використовуючи шкалу з шести варіантів, при цьому могли відзначити декілька відповідей: а) це сталося безпосередньо зі мною, б) я був/була свідком події, в) це сталося з моїм родичем чи другом, г) це частина моєї роботи; д) відчуваю це як актуальну загрозу; е) це мене не стосується. Для отримання кількісних показників травмування було підраховано частоту виборів кожного варіанту відповідей в індивідуальних бланках

Для порівняльного аналізу даних п'яти груп використовували параметричні та непараметричні критерії. У випадку нормального розподілу змінної спиралися на результати однофакторного дисперсійного аналізу; апостеріорне множинне порівняння проводили за критерієм Бонферонні. В інших випадках спиралися на підрахунки критерію Краскела-Волліса.

При аналізі даних вибірки достовірних відмінностей між результатами груп не було виявлено. Тому ми розділили весь масив даних на чоловічу та жіночу підвибірки та повторили аналіз з урахуванням статі респондентів. Були виявлені достовірні відмінності в жіночій підвибірці – табл. 2.

Розлука з членами родини виявилась мало значущим фактором, що суттєво не вплинув на емоційний стан, сприйманий стрес, життестійкість, тривожні та депресивні прояви респондентів. Скоріше за все, завдяки сучасним технологіям зв'язку родинні стосунки не руйнуються при фізичній відсутності людини. Це припущення підтверджується тим, що при відповіді на відкрите питання «Що вас найбільше підтримує?» учасники дослідження (всіх груп без винятку) вказували підтримку рідних, турботу про інших членів родини, постійний контакт з родичами, а також усвідомлення того, що близькі люди знаходяться у безпеці. Подібні відповіді дали 33,4 % опитаних.

Представники контрольної групи значно менше повідомляли про травмивні події та негаразди, які сталися з їхніми друзями або родичами (опосередкований стрес). Це може бути результатом функціонування родини як певної закритої системи, що оберігає своїх членів від сторонніх впливів. Натомість при розлуці з членами родини жінка вимушено звертається до слабших соціальних зв'язків: відновлює контакти з друзями, колегами, дальніми родичами, тож опиняється в більш широкому й, водночас, потенційно травмивному інформаційному полі.

Таблиця 2

Середні показники та групові відмінності в жіночій підвибірці (273 особи)

Показник	Група 0: без змін (N=127)	Група 1: розлука з чоловіком (N=55)	Група 2: розлука з батькам и (N=25)	Група 3: розлука з дітьми (N=18)	Група 4: відокрем- лені (N=48)	Знач-ть різниці
PSS-10: Сприйнятий стрес	25,51	26,53	26,76	24,78	26,48	0,821
CD-RISC 10: Резильсентність	26,45	25,02	25,60	25,67	26,52	0,688
HADS: Тривога	9,79	9,69	9,32	9,61	9,54	0,987
HADS: Депресія	7,76	7,11	7,24	7,00	7,81	0,768
PANAS: Негативний афект	3,29	3,36	3,48	3,28	3,31	0,892
PANAS: Позитивний афект	2,93	2,83	2,54	2,81	2,93	0,301
- радісна	2,61	2,78	2,24	1,71 ↓↓	2,54	0,005
- сповнена сил	2,80	2,53	2,16	2,50	2,58	0,067
- зібрана, зосереджена	3,27	2,81	2,52 ↓	2,78	3,37 ↑	0,000
- уважна, пильна	3,62	3,14	2,88 ↓↓	3,44	3,58	0,011
Перелік травмівних подій:						
А) це сталося зі мною	0,41	0,80	0,60	0,56	0,73	0,149
Б) я була свідком події	0,97	1,38	0,68	0,78	1,58	0,048
В) сталося з родичем/другом	1,59 ↓	2,93 ↑	1,92	2,44	2,37	0,018
Г) це частина моєї роботи	0,24	0,23	0,04	0,44	0,35	0,909
Д) відчуваю це як загрозу	5,36	4,04	6,36	7,28 ↑	4,88	0,022
Є) це мене не стосується.	5,26	5,11	4,72	2,83	4,87	0,130

Жінки, що перебувають в розлуці зі своїми чоловіками або партнерами, частіше вказують на трагічні випадки, які сталися з їхніми друзями або родичами. Це може бути ефектом більш широкої мережі соціальних зв'язків, завдяки чому жінки поінформовані про те, що відбувається в житті інших людей.

В групі жінок, розлучених з дітьми, виявлено значно нижчий рівень відчуття радості. Це легко пояснити впливом материнської прив'язаності. Слід відзначити, що вік жінок в цій групі значно вищий, ніж в інших ($50,00 \pm 10,98$ років), тож мова йде переважно про розлуку з дорослими дітьми. Ця група також відрізняється збільшеним відчуттям страху – запропоновані для аналізу травмівні події вони сприймають у більшості випадків, як актуальну загрозу для себе.

Цікавий результат виявлений стосовно оцінок емоційного стану «зібраність, зосередженість», які суттєво знижуються в трьох групах жінок: розлучених з партнером, батьками або дитиною (порівняно з контрольною групою), але разом з тим зростають і сягають найвищого рівня, якщо жінка відокремлена від більшості членів своєї родини (група 4). Ця група також відрізняється високими оцінками уважності та пильності, разом з тим найчастіше стає свідком трагічних подій, що можуть стати причиною психічної травми.

Лише 9 представниць цієї групи живуть на своєму постійному місці проживання, 79,2 % покинули свої домівки, із них більшість виїхали за кордон. Фактор евакуації/переїзду пояснює як розлуку з близькими, так і набутий травматичний досвід, а також захисні мобілізаційні реакції.

Стосовно змінної «сповнена сил» виявлена міжгрупова відмінність на рівні тенденції ($p=0,067$). Найвищі оцінки отримані в контрольній групі, найнижчі – у жінок, що вимушено розлучені зі своїми батьками. Крім того, в групі 2 ми спостерігаємо найнижчі показники зібраності, уважності та пильності, а також порівняно високий рівень актуальних страхів. Отже, розлука з батьками викликає у жінок певну дезорганізацію. Дитяча прив'язаність зберігається на довгі роки та служить джерелом відчуття безпеки навіть для дорослої людини.

Чоловіки, розлучені з родиною, найчастіше вказують, що небезпеки є частиною їхньої професії ($p=0,024$). Скоріше за все, в чоловічій підвибірці розлука з близькими обумовлена професійними обов'язками – безпосередньою участю в бойових діях та іншою діяльністю, що обслуговує ЗСУ, ТРО, служби порятунку та швидкого реагування. Єдиний показник, що відрізняється в групах порівняння – вираженість негативного емоційного стану «обурений» ($p=0,030$). Найнижчий рівень виявлено в контрольній групі ($3,03 \pm 1,18$), найвищий – в групах, розлучених з батьками та дітьми ($4,33 \pm 0,52$ та $4,67 \pm 0,58$ відповідно). Через невеликий розмір чоловічої вибірки ці результати потребують додаткової перевірки.

Попередні дослідження біженців з різних країн частково підтверджують отримані результати. Досвід розлуки з родиною є одним з головних джерел стресу та страждань, що викликає змішані емоції переселенців та переживається як відчуття безпомічності, страх за родину, яка досі знаходиться в небезпеці (Miller et al., 2018). Все це впливає на симптоми тривоги, депресії та ПТСР (Miller et al., 2018), але в нашому дослідженні такого впливу не було виявлено. За даними Liddell et al. (2022), розлука з сім'єю має стійкий вплив на психологічне благополуччя людини, головними причинами якого є відчуття постійного страху, незахищеність, розрив соціальних зв'язків і зміна ідентичності стосовно майбутнього «Я» (Liddell et al., 2022). В іншому дослідженні (Liddell et al., 2021) відокремлена група повідомила про більший вплив потенційно травматичних подій перед міграцією та більший рівень життєвих, соціальних та економічних труднощів після міграції порівняно з невідокремленою групою. З урахуванням факторів потенційно травматичних подій, віку та статі, розлука з членами родини виявилась предиктором ПТСР та симптомів депресії (Liddell et al., 2021). Враховуючи дані попередніх дослідників, ми припускаємо, що отримані результати відображають початкові етапи формування відповідних розладів.

Отже, розлука з родиною загрожує психологічному благополуччю та соціальній адаптації жінок, які вимушено покинули власний дім через війну. При цьому розлука з чоловіком або романтичним партнером мало вплинула на психоемоційний стан жінок в перші місяці війни. Натомість, при розлуці з кровними родичами спостерігаються значимі негативні зміни, що виражаються в актуалізації страхів й вразливості до можливих небезпек; у зниженому настрої, втраті відчуття радості (при розлуці з дітьми); втраті уважності і зібраності (при розлуці з батьками). У жінок, відокремлених відразу від багатьох членів своєї родини, навпаки, спостерігаються мобілізаційні процеси, що виражаються в зростанні пильності, уважності, зібраності та зосередженості. На психоемоційний стан чоловіків розлука з ріднею порівняно з жінками вплинула в значно меншому ступені. Загалом в їх психологічному стані переважають емоції, що сприяють мобілізації захисних ресурсів та подоланню кризової ситуації.

Література

- Вельдбрехт, О. О., Тавровецька, Н. І. (2022). Шкала сприйнятого стресу (PSS-10): адаптація та апробація в умовах війни. *Проблеми сучасної психології*, 2(25), 16-27. DOI: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2>
- Кліманська, М. Б., Галецька, І. І. (2020). Психометрична характеристика опитувальника позитивного і негативного афекту (ОПАНА), розробленого на основі методики PANAS. *Психологічний часопис*, 4, 119-132. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.10>
- Connor, K. M., Davidson, J. R. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson resilience scale (CD-RISC). *Depression Anxiety*, 18(2): 76–82.
- Liddell, B. J., Batch, N., Hellyer, S., Bulnes-Diez, M., Kamte, A., Klassen, C., Wong, J., Byrow, Y., Nickerson, A. (2022). Understanding the effects of being separated from family on refugees in Australia: a qualitative study. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, 46(5), 647-653. DOI: <https://doi.org/10.1111/1753-6405.13232>
- Liddell, B. J., Byrow, Y., O'Donnell, M., Mau, V., Batch, N., McMahon, T., Bryant, R., Nickerson, A. (2021). Mechanisms underlying the mental health impact of family separation on resettled refugees. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 55(7), 699-710. <https://doi.org/10.1177/0004867420967427>
- Miller, A., Hess, J. M., Bybee, D., Goodkind, J. R. (2018). Understanding the mental health consequences of family separation for refugees: Implications for policy and practice. *American Journal of Orthopsychiatry*, 88(1), 26–37. <https://doi.org/10.1037/ort0000272>

Weathers, F.W., Blake, D.D., Schnurr, P.P., Kaloupek, D.G., Marx, B.P., & Keane, T.M. (2013). *The Life Events Checklist for DSM-5 (LEC-5)*. Instrument available from the National Center for PTSD at www.ptsd.va.gov

Zigmond, A.S. and Snaith, R.P. (1983), The Hospital Anxiety and Depression Scale. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 67: 361-370. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.1983.tb09716.x>

Горностай Павло Петрович,

*доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

Соціальна психологія колективної травми війни

Колективна травма стосується груп різного рівня – від малих до великих і глобальних груп. Колективна травма – це не просто травма великої кількості людей, це системне явище, яке змінює саму групу. Змінюється картина світу, групові кордони, цінності, соціальна динаміка груп. Травму можна розглядати як руйнування. Це такі зміни, які не зникають, навіть якщо руйнівний вплив раптово зникне. Група вже не повернеться в попередній статус кво, щось залишиться зруйнованим, щось знищене безповоротно, щось – буде потребувати відновлення або компенсації. Травма також можна розглядати як досвід, який закріплюється в колективній (історичній) пам'яті групи. Саме перехід від актуального емоційно заангажованого досвіду до емоційно нейтральних історичних наративів можна розглядати як процес зцілення групової травми. Травма – це також і криза групи, тобто точка, яка зумовлює перехід від одного стану до принципово іншого. Після кризи група, як правило, буде змінюватися так, як це не було передбачене попередніми етапами розвитку.

Травма часто пов'язана з посттравматичним зростанням, з позицій якого вона може розглядатись як ресурс. Проте не кожний травматичний вплив супроводжується зростанням. Наприклад, травма геноциду не може призводити до посттравматичного зростання, тут потрібні обов'язково якісь додаткові заходи для зцілення.

Кожна травма має різну силу дії, різний ступінь зміни та впливу. Чинники тяжкості колективних травм вивчалися на досвіді більше ніж 150 ти випадків колективних травм різних часів і народів. Зроблено висновки, що найбільш впливають на тяжкість колективних травм такі чинники, які

відображаються в наступних чотирьох принципах: принцип значущості, принцип справедливості, принцип активності і принцип переживання.

Принцип значущості ілюструє значущість події, масштаб травми або значущість процесів, які відбуваються. Принцип справедливості дуже яскраво проявляється в травмі російсько-української війни, коли про справедливість говорять дуже багато. Чим вища справедливість у реалізації заходів з подолання травми, тим швидше проходить зцілення, і тим меншою буде залишкова травматизація, і навпаки. Якщо наразі ми повністю відновимо цілісність України і її суверенітет, а злочинці будуть покарані, то це буде той рівень справедливості, який буде принаймні оптимальним.

Принцип активності ілюструє закономірність: чим активніше група протидіє травмівному впливу, тим травматизація буде меншою, навіть якщо дуже великі втрати чи масштаб травми. І навпаки, якщо активність блокується, то травматизація буде дуже сильною. Під час Голодомору, наприклад, активність була заблокована максимально. Принцип переживання полягає в тому, наскільки група, її учасники мають можливість переживати травму в процесі травматизації і, особливо, після травми: переживати сум, втрати, трагізм. Окультурення і ритуалізація – це дві групи засобів зцілення колективних травм, які людство виробило ще здавна, є втіленням принципу переживання.

Ми використовуємо таку дихотомію для вивчення реагування групи на колективну травму: «пасивність–активність» і «агресивність–миролюбність». Ми отримуємо чотири типи реагування, з яких один умовно вважається нормальним (активно-миролюбний), решта є неконструктивними, деструктивними або агресивними способами реагування. Активно-агресивна позиція – це характеристика групи-агресора, який також отримує травму. Пасивно-миролюбний – це депресивна форма, до початку війни, навіть до Євромайдану Україна перебувала в цій позиції.

Група використовує різні захисні механізми, з яких сублімація є найбільш продуктивною формою перетворення і осмислення травмівного досвіду. Це використання мистецтва, окультурення та інші способи зцілення травми. Заперечення – це класична травма агресора, який заперечує злочин і те, що відбувається з самою групою-агресором. Це є джерелом нових витоків агресії і колективної травматизації. Витіснення характерне для депресивної форми, що відповідає найтяжчим травмам. Воно може бути пов'язане з явищем соціальної амнезії.

Можна розглядати дві стратегічні лінії розвитку травматизації. Перша розглядає пряму травмованість і безпосередні контакти. Частина групи, яка безпосередньо отримує травмівний удар, є носієм індивідуальної травми і

поширює її в ширше середовище. Травма передається через сімейні зв'язки дітям, нащадкам, і таким чином відбувається трансгенераційна передача.

Також є процеси, що охоплюють всю соціальну групу. Травматизація починається з інформаційного зараження, яке є першим чинником колективної травматизації. Воно тим сильніше, чим більш значуща, сенсаційна, «вірусна» інформація. Негативна інформація поширюється набагато швидше, ніж позитивна. Потім відбувається вторинна травматизація, тобто страждають люди, які не потрапили безпосередньо під травмівний удар, але вони травмуються травмою інших. Це сприяє поширенню травматизації в просторі. Нарешті, заволодіваючи інформаційним простором, травмівна інформація закріплюється певним чином в груповій свідомості та груповому несвідомому, стає провідною темою в різноманітних формах: медіа, мистецтво тощо. Таким чином травма закріплюється в колективній пам'яті, передається нащадкам.

Це можна проілюструвати такою схемою (див. рисунок). Перше коло (перша суцільна лінія) – безпосередньо травмовані, носії первинної травми. Друге коло (друга суцільна лінія) – жертви вторинної травматизації, яка поширюється на все суспільство.

*Губеладзе Ірина Гурамівна,
доктор психологічних наук, старший дослідник,
завідувач лабораторії психології мас і спільнот
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0001-8023-6408>*

Спільнотна ідентичність під впливом війни: джерело конфліктів чи умова консолідації

Повномасштабне воєнне вторгнення російських військ на територію України детермінує зміни в широкому спектрі життя як особи, так і спільноти. Зокрема, ідеться не лише про загальний напрям розвитку держави, а й про підвищення можливостей внутрішньоукраїнського порозуміння, посилення спроможності громад (територіальних спільнот) і активності громадян, покращення економічного стану, поліпшення життя та підвищення психологічного благополуччя громадян, консолідацію суспільства та посилення національної безпеки країни. Наразі українське суспільство демонструє доволі високий рівень консолідації, зумовлений потребою сильного протистояння спільному ворогу. Проте постає низка загроз, пов'язаних з можливими тенденціями дезінтеграції, посилення конфліктів і конфронтації, які особливо виразно можуть проявитися після закінчення гарячої фази війни. Це може

привести до поділяння на «своїх» і «чужих» усередині самих громад, ототожнення в уявленнях громадян децентралізації з сепаратизмом, а відтак послаблення країни перед агресивним, чітко централізованим ворогом та знизити можливості відновлення і відбудови країни у післявоєнний період. У строкатості ідентичностей, що властива українському суспільству, криються потенційні загрози національній безпеці країни, а в умовах, що складаються внаслідок повномасштабного воєнного вторгнення, такі загрози можуть посилюватися. Нові для громадян процеси, що виникли чи яскраво проявилися в умовах повномасштабного воєнного вторгнення, посилили їхню дезорієнтацію в соціальному, політичному і громадянському просторі. Це викликає посилену потребу ідентифікації та переконструювання власної ідентичності як представника певних спільнот, які видаються особі більш близькими, зрозумілими, очевидними, і задовольняють потребу самовизначення.

Ідентичність реагує на політичні і соціальні зміни в країні і в світі. Кожен раз зі зміною суспільної ситуації, відповідно до теорії символічного інтеракціонізму, теорії ролей, соціальної категоризації, проявляються, увиразнюються ті спільнотні ідентичності, які є найбільш відповідними поточній ситуації (Sasse & Lackner, 2019). Оскільки особи, як носії певних ідентичностей, наділені символічною владою, вони можуть звертатися до «ідентичності» як засобу групової мобілізації для досягнення спільних цілей (Іванов, 2012, с.19). У ситуації гострої соціальної нестабільності саме спільноти відіграють вирішальну роль щодо самозбереження особи чи групи, з якою вона себе ідентифікує. Як зазначає І. Іванов (2012), це багато в чому пояснює поширення сепаратизму, фундаменталізму, етноцентризму, тобто симптомів соціально-політичної дезорганізації.

Умови повномасштабного воєнного вторгнення і загалом міждержавне воєнно-політичне протистояння зумовлюють переконструювання, особливий спосіб та унікальні конфігурації взаємодії спільнотних ідентичностей, зокрема територіальної: локальної, регіональної, національної, наднаціональної (глобальної); мовно-культурної, політико-ідеологічної, етнічної, громадянської, релігійної тощо. Взаємодія між цими ідентичностями відбувається у такий спосіб, що більш домінантними, проявленими, актуалізованими стають одні, і вони у свою чергу можуть подавляти інші, вступати з ними в конкурентну взаємодію, чи, навпаки, підсвічувати, увиразнювати інші, чи принаймні гармонійно співіснувати.

Зовнішня воєнна агресія актуалізовує національну, етнічну і/або громадянську ідентичність. Ця належність стає суб'єктивно значущою і яскраво проявленою. Підвищення рівня залучення до прийняття фінансово-майнових рішень, самоінвестування власних ресурсів, у тому числі фінансово-майнових, у розвиток громади і країни, бажання/готовність розширювати

знання, контролювати процес і брати відповідальність підвищує відчуття локальної та національної ідентичності, відчуття залученості, ефективності та почуття власності щодо своєї громади і країни.

Зростає рівень громадянської активності і залученості як на рівні громади, так і на загальнонаціональному рівні, у тому числі у фінансово-майновому залученні, готовності вкладати додаткові ресурси в розвиток чи відновлення громади і країни.

В умовах міждержавного воєнно-політичного протистояння є тенденції до консолідації суспільства через актуалізацію певних спільнотних ідентичностей. Таке об'єднання можливе навколо спільного чітко означеного ворога, спільної проблеми, біди, спільного майбутнього, спільного лідера, спільної території тощо. Водночас ми спостерігаємо загрози посилення конфронтації всередині українського суспільства. Оскільки сильна, актуалізована спільнотна ідентичність одночасно підвищує рівень внутрішньогрупового фаворитизму та зовнішньогрупового протистояння. Тобто простежується дуже чіткий, а часто й агресивний прояв поділу на «своїх» і «чужих». Це робить українське суспільство дещо вразливим і чутливим до дій ворожої пропаганди.

Актуалізація спільнотних ідентичностей в умовах війни може мати певні позитивні соціально-психологічні наслідки, зокрема розвиток людського потенціалу регіону і країни, консолідація українського суспільства, розвиток суб'єктності громади, зменшення психосоціального стресу та зниження ризику асоціальної поведінки (Кравчук, 2022).

Аналіз ризиків дезінтеграції українського суспільства і пошук шляхів порозуміння мають спиратися на розуміння основних точок соціальної напруженості і загроз безпеці всередині українського суспільства. Зокрема мова йде про посилення протистояння на основі мовно-культурного питання, загострення непорозумінь між тими, хто захищав/захищає країну в лавах ЗСУ і тих, хто залишився в тилу. Простежується доволі яскраво конфліктність між біженцями за кордоном і тими, хто з тих чи інших причин залишився на території України. Відчувається напруга між місцевим населенням приймаючих громад і внутрішньо-переміщеними особами, як на ґрунті мовно-культурної різноманітності, так і на ґрунті різності досвіду в умовах війни.

Загалом все більш поширеним як серед дорослих, так і серед дітей є порівняння і оцінка досвіду проживання війни: чия травма є більш значущою, чиї переживання важливіші, хто і як має право реагувати на ті чи ті травматичні події тощо. При цьому простежується як знецінення власного досвіду, так і протилежна тенденція – знецінення досвіду інших.

Така конфліктність може простежуватися не лише на індивідуальному, але й груповому рівні. Наприклад, між регіонами, які найбільше постраждали внаслідок війни, і відносно безпечними і спокійними регіонами, між Києвом, як більш захищеним, і іншими регіонами.

Протиріччя також простежуються між загальнонаціональними та локально-регіональними тенденціями, прагнення до повноцінної реалізації принципів децентралізації та необхідності чіткої підпорядкованості центральним органам влади в умовах війни, що має посилювати спроможність і загальну стійкість держави.

Знову і знову виникають суперечки і політичному просторі на ґрунті довіри/недовіри до діючої влади, підтримка їхніх рішень чи звинувачення в помилковості, недоцільності і корупції.

Загалом потужним викликом для українського суспільства є неспроможність членів громад до солідарних дій, спрямованих на захист своїх прав і розвиток громади і суспільства, неналагоджена комунікація між органами місцевої влади, членами громади і бізнесом, що сприяє посиленню у громадах соціальної напруги (непрозорість комунікації, корупція, патерналізм тощо). Загострює ситуацію неузгодженість політики місцевих органів влади з реальними потребами громади і її мешканців та нерозвиненість у територіальній громаді практик соціальних ініціатив і невикористання ресурсного потенціалу сектору надання соціальних послуг.

Отже, необхідним є постійний моніторинг стану напруженості чи консолідації як всередині громади, так і на рівні суспільства. Важливим є підвищення соціально-психологічної компетентності лідерів громад і представників органів державної влади щодо ефективної комунікації всередині громади і загалом з громадянами щодо врахування їхніх нагальних потреб, коректного пояснення пріоритетів держави, тих чи тих прийнятих рішень. Важливим є посилення психологічної просвіти населення, зокрема і щодо питань потенційних і реальних суспільних конфліктів і можливих загроз, а також коректних способів вирішення таких напружених ситуацій, що сприятиме об'єднанню українців і посиленню консолідації суспільства.

Література

Іванов, І. (2012). Теоретико-методологічний концепт взаємодії ідентичностей. *Політичний менеджмент*, 1-2, 18-27. http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2012_1-2_5

Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2022). Forgiveness as a predictor of mental health in citizens living in the military conflict zone. *Journal of Education Culture and Society*. 2022. 13 (1). 67–76. URL: <https://jecs.pl/index.php/jecs/article/view/1411>

Sasse, G., Lackner, A. (2019). War and state-making in Ukraine: forging a civic identity from below? *Ideology and Politics*. 1 (12).75-98

*Климчук Розаліна Благовіста Сергіївна,
аспірантка*

*лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*

Збереження національної ідентичності українських мігрантів у Німеччині: виклики та перешкоди

Мета та значення. Національна ідентичність, як почуття належності до певної нації, грає вирішальну роль у підтриманні історичної та культурної спадщини, збереженні мови та традицій, а також забезпеченні певного рівня самосвідомості нації. Окрім цього, особливостями національної ідентичності можна пояснити інтерпретацію індивідом та спільнотою конкретних історичних подій, фактів і сьогодення загалом. 24-го лютого 2022 року ми та світ стали свідками прояву збережувальної функції національної ідентичності українців: наша нація розвіяла поширену в Росії ілюзію щодо очікування українцями «звільнення» та, після першого шоку від початку повномасштабної війни, згуртувалася й дала відсіч ворогові на полі бою: фізичному та інформаційному. У сучасній науковій літературі прийнято виділяти такі функції національної ідентичності: 1) *збережувальна*: полягає в збереженні культурної та історичної спадщини; 2) *формотворча*: завдяки ній формується самосвідомість та самоідентичність індивіда, розуміння свого місця в світі; 3) *стабілізуюча*: підтримання соціальної та політичної стабільності в країні; 4) *мотиваційна*: може надавати індивідові мотивацію діяти на користь своєї нації; 5) *захисна*: національна ідентичність допомагає індивідові зберегти свою культуру та мову у випадку, коли він перебуває у середовищі, яке ставить за мету його асимілювати.

Значення умов виїзду українців за кордон. Зважаючи на контекст воєнного вторгнення Росії в Україну, більшість українських мігрантів у Німеччині є біженці, тому фокус нашої уваги буде спрямований переважно на них. Важливим фактором, що прямо та опосередковано впливає на їхнє самопочуття та національну ідентичність, є умови виїзду в Німеччину, а саме: соціальний статус та матеріальне становище в Україні (їх погіршення/покращення в Німеччині); величина міста, до якого здійснено переїзд (село, містечко, місто, мегаполіс); локація місця населення та загальні соціальні настрої у ньому; збереженість житла, майна та місця проживання в Україні (чи є куди повертатися?); виживання значимих інших (чи є до кого повертатися?); здійснення переїзду групою (родиною, з друзями, знайомство в дорозі) чи поодиначі; рівень спонтанності та підготовленості виїзду (було необхідно негайно рятуватися чи рішення приймалося у відносно спокійних обставинах?); соціальні зв'язки в Німеччині (чи є до кого їхати в Німеч-

чину?); упередженість стосовно переїзду (чи наявне почуття провини чи зради?). Можна припустити, що ці умови, у поєднанні з досвідом перших контактів з німецьким суспільством, можуть визначати емоційну забарвленість всього часу перебування в Німеччині, а інтенсивність допомоги (волонтерської, інституційної) й почуття солідарності та емпатії суттєво підвищують резильєнтність мігрантів.

Культурний шок. Після того, як перші емоційні враження від переїзду стихають, починається процес адаптації до соціального середовища. На цьому етапі мігрант сприймає особливості культурного та соціального устрою в Німеччині. Через досвід взаємодії з місцевим населенням відбувається практичне сприйняття схожості/відмінності з культурним та соціальним устроєм в Україні. Перебування в іноземному соціальному середовищі може викликати культурний шок у мігрантів (Stahl, 1998). Цей стан може проявлятися: почуттям втрати, розлюченням та невдоволенням, що пов'язані зі змінами у звичках, мові та соціальних нормах; почуттям невпевненості та незручності у взаєминах з місцевими жителями, відчуттям невміння поводитися згідно з місцевими нормами; фізичними симптомами, такими як головний біль, безсоння, втома, зміни апетиту, загострення наявних захворювань; змінами настрою та емоційного стану, тривогою, депресією, роздратуванням, підвищеною чутливістю тощо; відчуттям неприйняття та незгоди з місцевими культурними цінностями та традиціями, а також з власними цінностями та традиціями. Останній симптом може великою мірою ускладнювати процес адаптації мігрантів та перешкоджати здійсненню адекватної міжкультурної комунікації. Можна виділити такі способи подолання культурного шоку: інформування щодо німецької культури та звичаїв, розуміння особливостей німецького соціального та інституційного устрою; підтримка зі сторони місцевих та обмін досвідом із іншими мігрантами; участь у місцевих заходах та активна соціалізація; вивчення мови; професійна психологічна допомога.

Родинні зв'язки та соціальне залучення. Українські мігранти, що потрапили до Німеччини з родиною, можуть профітувати від підтримки та почуття солідарності. Родина, як перший інститут соціалізації, здійснює прямий вплив на розвиток та підтримання національної ідентичності мігрантів. Особливо важливу роль відіграє родина у формуванні національної ідентичності дітей, що були змушені переїхати до Німеччини зі своїми батьками (Froehlich, Martiny, & Deaux, 2020). Рівень національної ідентичності дітей мігрантів залежить від сили зв'язку батьків з рідною країною. Таким чином, від збереження національної ідентичності батьків залежить те, який рівень національної самосвідомості можна очікувати від молодого покоління мігрантів та навіть який подальший життєвий шлях вони обиратимуть. Не слід оминати увагою й супротивний ефект, коли в ситуації перебування в Німеччині можуть загострюватися міжособові внутрішньосімейні конф-

лікти. Причиною цього можуть стати наслідки вищезгаданого культурного шоку, незадовільна ситуація проживання (кілька сімей в одній квартирі, невідповідність кількості кімнат звичній ситуації проживання), фінансова ситуація (її погіршення порівняно з ситуацією в Україні), погіршення соціального статусу тощо.

Залученість до соціального життя в Німеччині може, у свою чергу, покращувати самопочуття мігрантів та великою мірою допомагати справлятися з наслідками культурного шоку. Представленість української діаспори у культурних заходах (наприклад, міські свята та ярмарки) не лише сприятливо впливають на самопочуття мігрантів, але й допомагають німецькому суспільству формувати толерантне ставлення до українських мігрантів шляхом кращої інформованості про їхню культуру. Залученість у міжособові соціальні зв'язки з місцевим населенням та їхнє укріплення також сприяють підвищенню толерантності населення й, таким чином, конструктивній взаємодії між цими соціальними групами.

Стратегії поведінки у міжкультурних відносинах. Дослідження показують (Berry, Phinney, Vedder, 2006), що вибір стратегії поведінки у міжкультурних відносинах впливає на ефективність психологічної та соціокультурної адаптації мігрантів до нового соціального середовища. Прийнято виділяти такі форми акультурації як процесу, в якому мігранти розвивають взаємозв'язки з культурою приймаючого суспільства, при цьому залишаючи або відкидаючи аспекти культури свого походження (Berry, 1997): 1) *інтеграція*: у мігрантів залишається зв'язок з культурою свого походження, й вони здатні до ефективної та адекватної взаємодії з культурою приймаючого суспільства; 2) *сегрегація/сепарація*: зберігається культура походження, а вплив культури приймаючого суспільства відхиляється мігрантом; як результат цієї стратегії виникають паралельні культурні суспільства, що існують поряд з приймаючим суспільством (деякі громади турків та арабів у німецьких містах, пізні переселенці в Німеччині тощо); 3) *асиміляція*: відмова від культури походження та її заміна культурою приймаючого суспільства; 4) *маргіналізація*: відмова від культури походження без контакту з культурою приймаючого суспільства. Ця форма акультурації часто спостерігається у мігрантів, які мають травматичний досвід дискримінації.

Для описаних видів акультурації характерний різний рівень адаптації мігранта до приймаючого суспільства. Найефективнішою стратегією взаємодії вважається інтеграція, причому цей процес вимагає відкритості приймаючого суспільства та його готовності до толерантності та певних змін. У Німеччині говорять про це: «Integration ist keine Einbahnstraße – інтеграція – це не дорога з одностороннім рухом». Національна ідентичність мігрантів, у свою чергу, тісно взаємопов'язана зі стратегіями міжкультурної взаємодії

Виклики та труднощі. Процес збереження національної ідентичності може бути пов'язаний з низкою складнощів для українських мігрантів. Причини цих складнощів можна розглядати на таких рівнях: 1) *особистісний*: кризи ідентичності, особливості індивідуального досвіду, втрата почуття соціальної безпеки; 2) *міжгруповий*: тиск з боку німецького суспільства, міжгрупові конфлікти, дискримінація; 3) *структурний*: нерозуміння внутрішніх суспільних процесів, особливостей роботи державних структур та організації побуту; 4) *надгруповий*: соціальні стереотипи, домінуючі суспільні наративи, упередження. Інтенсивність та спрямованість впливу описаних факторів на національну ідентичність українських мігрантів може залежати від описаних вище умов їхнього переїзду, рівня розвитку та орієнтації національної ідентичності до переїзду, а також сили прояву самих цих факторів.

Один із найбільших викликів для українських мігрантів полягає у дискримінації, з якою вони можуть стикатися на роботі, в освітніх закладах та у повсякденному житті. Хоча дискримінація засуджується в Німеччині на офіційному рівні, ця проблема існує у різних сферах суспільства від пересічних членів громади до високопосадовців. Особливо в Східній Німеччині українці можуть стикатися з проявами дискримінації. Це спричинено історичними особливостями (тривалий час окупації (про)радянською владою) та, внаслідок цього, поширенням російських наративів у суспільстві. Іншим фактором, що сприяє поширенню дискримінації українських мігрантів та біженців зокрема, є загальне невдоволення працюючого населення соціальною політикою Німеччини. Фрустрація зсувом справедливості (безробітні є частково більш соціально захищеними ніж населення, що займається низькооплачуваною працею) може знаходити вихід у неприхильному ставленні до мігрантів. Наступні заходи можуть позитивно вплинути на розв'язання проблеми дискримінації мігрантів у Німеччині: активне пропагування українських наративів у мас- та соціальних медіа, просвітницька робота населення у сфері причин російсько-української війни та її історичного підґрунтя, стимуляція міжгрупових зв'язків місцевого населення з мігрантами.

Хоча німецьке суспільство має багатий досвід розв'язання проблем, пов'язаних з міграцією (гастарбайтери з Туреччини у 60-х роках, пізні переселенці у кінці 80-х і на початку 90-х років, криза біженців із Сирії у 2015-2016 роках), стереотипізація мігрантів та біженців зокрема лишається актуальною проблемою. Сприйняття біженців як неосвічених та матеріально незабезпечених переселенців з країн, що розвиваються, сприяє наростанню соціальної напруги та невдоволення німецького населення. Так матеріальні блага мігрантів (авто, прикраси, одяг) та особливості зовнішності (манікюр, макіяж, стиль) можуть сприйматися як ознака заможності мігрантів та недоцільності отримання ними соціальної допомоги та захисту. Таким чином проявляється й упередження щодо біженців як до економічних мігрантів.

Просвіта населення про причини біженства та особливостей російсько-української війни могло б сприятливо вплинути і на вирішення проблем стереотипізації та упередженості.

Крім того, мігранти можуть відчувати втрату почуття соціальної безпеки, особливо в період адаптації до нової культури та середовища. Вони можуть відчувати себе ізольованими та невпевненими у своїх можливостях у новій країні, що може призвести до відчуття стресу та тривоги. Недостатня поінформованість мігрантів щодо наявних у Німеччині засобів допомоги та способів розв'язання проблем теж негативно впливає на почуття соціальної безпеки. Окрім цього, недотримання українськими мігрантами інформаційної гігієни сприяє поширенню дезінформації та міфів, що деструктують почуття безпеки (міфи про те, що соціальні служби Німеччини лишають українських батьків права опіки, необхідність відпрацювання соціальної допомоги, змушення до праці тощо). Просвітницька діяльність серед мігрантів щодо соціальної системи, прав та обов'язків населення й державних служб може укріплювати їхнє почуття безпеки. Професійна психологічна та соціально-педагогічна робота також може позитивно впливати на вказану проблему.

Висновки. У зв'язку з війною в Україні значна кількість українців переїхала до Німеччини як біженці. Збереження національної ідентичності має велике значення для підтримання історичної та культурної спадщини, забезпечення самосвідомості та політичної стабільності, а також захисту культури та мови українців. Умови виїзду українців, а також досвід їхніх перших контактів з німецьким суспільством мають важливе значення для української національної ідентичності. Мігранти з України стикаються з низкою проблем та викликів, вирішення яких є важливою умовою збереження їх національної ідентичності.

Література

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-34. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>

Berry, J. Phinney, J. & Vedder, P. (2006). Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation. *Applied Psychology*, 55, 303-332. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>

Froehlich, L., Martiny, S. E., & Deaux, K. (2020). A longitudinal investigation of the ethnic and national identities of children with migration background in Germany. *Social Psychology*, 51(2), 91-105. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000403>

Stahl, G. (1998). *Internationaler Einsatz von Führungskräften*. München; Wien: Oldenbourg Verlag ISBN 10: 3486247239 ISBN 13: 9783486247237

*Коробанова Ольга Леонідівна,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії малих груп та міжгрупових відносин
ІСПП НАПН України
<https://orcid.org/0000-0003-3539-871X>*

Стратегії міжгрупової взаємодії студентської молоді під час війни

Актуальність. До моделі міжгрупової взаємодії ми включаємо значущі групи, аксіологічні постави, простори самореалізації та ідентичності (Коробанова, 2021). Значущі групи можна віднести до інгруп, між якими відбувається, здебільшого позитивна взаємодія. У такому випадку міжгрупова взаємодія перебігає у складі більших груп вищого рівня. У випадку, коли міжгрупова взаємодія здійснюється між інгрупою та аутгрупою, модель буде набувати змін, які полягатимуть у тому, що інші групи будуть мати різні ідентичності, самореалізації та цінності.

Отже, групи, означені, як аутгрупи одна стосовно іншої, матимуть контраверсійну взаємодію у тих чи тих питаннях. Залежно від особливостей аутгруп, ці пункти розбіжності можуть бути різними. Також різним може бути рівень напруженості між групами, що активізуватиме упередженість та упередження у міжгруповій взаємодії. Зауважимо, що саме напруженість та упередженість атитюдів до аутгруп може відображатися у стереотипах, що «полегшують», «спрощують» та «стереотипізують» ставлення до них (та, відповідно, до їх окремих членів, на яких розповсюджуватимуться ярлики та стереотипи, як до членів визначеної аутгрупи).

Класичні теорії міжгрупової взаємодії (Grygorian et al., 2022) прагнули пояснити виникнення негативних відносин між аутгрупами: міжгруповою ворожістю у боротьбі за обмежені ресурси (Campbell, 1965; Sherif et al., 1961) та міжгруповою загрозою (Stephan & Stephan, 1996). Теорія самокатегоризації (Tajfel & Turner, 1979) поєднує можливості позитивної та контраверсійної взаємодії. У цьому контексті зазначимо, що міжгрупова взаємодія не обмежується негативними відносинами і ворожістю, а повсякденно відбувається між багаточисельними інгрупами та з аутгрупами, з якими міжгрупові атитюди та ставлення не обтяжені взаємними упередженнями, обвинуваченнями і стереотипами.

Отже, розроблена нами модель може бути прикладена як до взаємодії з іншими інгрупами як субгрупами в складі більшої соціальної групи, так і до взаємодії з іншими аутгрупами, до яких нема ворожості і від яких не відчують загрозу, але і не ідентифікуються з ними. Надалі розглянемо, як

функціонують інгрупи та аутгрупи в міжгруповій взаємодії молоді, з огляду на отримані нами емпіричні дані.

Методика та організація дослідження. Для проведення дослідження нами була розроблена «Анкета територіальних контекстів життя», яка застосовувалася дистанційно онлайн через гугл-форму. Дослідження проводилося анонімно, на добровільних засадах, протягом вересня – листопада 2022 року. Вибірка дослідження склала 256 молодих людей віком від 18 до 35 років, серед них 15,2 % чоловіків, 84 % жінок, 0,8 % інша стать, з різних регіонів України: східного – 3,5 %, західного – 55,1 %, центрального – 6,6 %, південного – 2,7 %, північного – 17,6 %, міста Київ – 14,5%.

Для здійснення підрахунків ми використовували програму IBM SPSS Statistics 21.

Результати. Отримані в анкетуванні результати дозволяють з'ясувати, причетність до яких інгруп властива сучасній студентській молоді (а також своєрідний «рейтинг» таких груп). Привертає увагу, що в ідентифікаціях сучасної молоді представлено багато великих і середніх груп.

Простір ідентичності. **Інгрупи**, до яких відносять себе молоді люди, за даними нашого емпіричного дослідження, це: групи, виокремлені за місцем навчання – академічна група (18%), мікрогрупа неформального спілкування в академгрупі (7,1%), факультет (44,3%), курс (38,4%), заклад вищої освіти (56,5%); групи за інтересами (38,4%), професійні (19,6%); дружні (64,3%) та сімейні групи (батьківська родина (46,7%), власна сім'я (7,5%), партнерські стосунки/цивільний шлюб (13,3%)), групи онлайн спілкування (38%), група колишніх однокласників (24,3%), волонтерські об'єднання (19,6%), група територіального самоврядування будинку або мікрорайону (13,3%), релігійні організації (8,2%), територіальні об'єднання (7,1%), політичні об'єднання (0,4%). Водночас зауважимо, що ті групи, що є інгрупами для одних молодих людей, наприклад, спортивна секція певного напрямку, або група друзів, можуть стати аутгрупами для інших, і часто стають ними. Загалом толерантність українського суспільства не закріплює за ними негативу.

Порівняння отриманих емпіричних даних вказує на те, що референтні групи дещо відмінні від інгруп. До цих референтних груп молоді люди зараховують батьківську родину, групи волонтерської діяльності, групи друзів, групи за інтересами, професійні, релігійні, політичні групи, курс, факультет (групи перераховані у порядку зниження значущості).

Групи, що не вкладаються у соціальні категорії, за якими молоді люди категоризують себе, є **аутгрупами**. Вони можуть бути виокремлені на основі таких характеристик, як вік, етнічна приналежність, релігія, соціально-економічний статус або політичні погляди (Hogg, 2013), які будуть відмінними від врахованих у самокатегоризації учасників груп.

На основі обробки емпіричних даних встановлено, що аутгрупи виокремлюють 38,4% респондентів. За якими критеріями сучасна українська молодь виділяє аутгрупи? Обробка отриманих емпіричних матеріалів вказує, що цими критеріями є: інтеракційні (групи, які складають конкуренцію), соціокультурні (групи, в яких відбуваються негативні соціальні явища – булінг, неприпустима поведінка, що викликає іспанський сором, нав'язливість, зверхність, пихатість, лицемірство, безвідповідальність, вульгарність тощо), релігійні, політичні, а також критерій етнічної приналежності. В якості аутгрупи молоді люди виокремлюють групу росіян (з комплексних етно-політико-воєнних причин приналежності до держави, що розпочала і веде несправедливу загарбницьку війну проти України). Зауважимо, в нашому емпіричному дослідженні українська молодь не виділяла аутгрупи за критерієм віку.

Групами, які в нашому дослідженні набули найменшого рейтингу серед інгруп, стали територіальні, релігійні та політичні групи, а це означає, що для певного контингенту та певної частки молоді ці групи виступають в якості аутгруп. При цьому ставлення до цих груп, за матеріалами нашого дослідження, є індиферентним, або слабо негативним.

Атитуди студентської молоді щодо міжгрупової взаємодії, здебільшого, позитивні. Серед них інтерес відзначають 83,5% респондентів, бажання співпрацювати – 69,7%, доброзичливість – 66,5%, радість – 51,2%, прагнення пристосуватися – 48%, сором'язливість – 55,1%, гостинність – 35,4%, подив – 22,4% респондентів. Але є й негативні атитуди, що є цілком природним під час війни: тривогу у взаємодії з іншими групами відзначають 39,8% учасників, суперництво – 29,5%, бажання уникнути взаємодії – 24,4%, страх – 23,6%, збентеження – 23,6%, сором – 16,5%, почуття провини – 13,8%, гнів – 13%, ворожість – 9,4%, протистояння – 9,1%, сум – 9,1%, презирство – 8,7%, відразу – 7,9%, непримиренність – 7,5%, горе – 2,8%, ревності – 0,4% та ін. Зауважимо, що у відсотковому відношенні прояви негативу важать менше, ніж позитиву.

Молодим людям властиві **прагнення** у взаємодії до взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємності, налагодження контакту, дружби, подальшої праці, плідної праці, співпраці, хороших відносин, самореалізації, балансу (перераховано у порядку зниження рангу).

До найбільш *значущих* груп серед інгруп (оцінювалися за шкалою від 1 до 5) молоді люди віднесли групу друзів, батьківську родину, групу факультету, групу закладу вищої освіти, групу онлайн-спілкування, групу за інтересами, професійну групу тощо (перераховано у порядку зниження рангу).

Аксіологічні постанти. Цінності різних сфер життя оцінювалися учасниками за шкалою від 1 до 5, і вони розподілилися від більш значущих для молоді до менш значущих таким чином: здоров'я (самопочуття, харчування),

взаємини (спілкування, комунікація, симпатія, любов, сім'я), оточення (люди, членство в групах), професійні уподобання (працевлаштування за спеціальністю, кар'єра), духовність (віра, творчість, мистецтво, людяність), матеріальний статус (рівень життя, забезпеченість), особистісне зростання (навчання, досягнення), умови проживання (комфорт), відповідність академічним вимогам (академічна успішність), дозволя (мандрівки, хобі, розваги), екологічність життя.

Простір самореалізації. Молоді люди оцінювали за шкалою від 0 до 5, які групи надають кращі можливості для їхньої самореалізації. Математична обробка результатів дала можливість встановити перелік груп приналежності молоді за критерієм їхньої значущості для самореалізації. До цього переліку ввійшли: групи за інтересами, факультет, заклад вищої освіти, батьківська родина, група друзів, партнерські стосунки (цивільний шлюб) та власна сім'я, групи онлайн спілкування, волонтерські об'єднання (перераховані у порядку зниження рейтингу).

Були встановлені кореляційні взаємозв'язки між цінностями у різних сферах життя і групами, які, на думку респондентів, надають їм кращу можливість для самореалізації (за коефіцієнтом кореляції Пірсона). Це уможливило складення уявлення про ціннісні засади самореалізації молоді в релевантних групах. Були виявлені значущі зв'язки між цінностями здоров'я (самопочуття, харчування), цінностями взаємин (спілкування, комунікація, симпатія, любов, сім'я), оточення (люди, членство в групах), професійними уподобаннями (працевлаштування за спеціальністю, кар'єра), духовності (віра, творчість, мистецтво, людяність), матеріального статусу (рівень життя, забезпеченість), особистісного зростання (навчання, досягнення), умов проживання (комфورت), відповідності академічним вимогам (академічна успішність), дозволя (мандрівки, хобі, розваги), екологічності життя з релевантними для молоді групами самореалізації (Коробанова, 2023).

Ціннісна ідентичність студентської молоді заохочує її самореалізацію, не тільки у групах близького кола спілкування, а й у інгрупах факультету та закладу вищої освіти, де молоді люди проходять навчання.

Були встановлені значущі зв'язки між цінностями молоді і значущими соціальними групами, а саме: цінності *здоров'я* з групами за інтересами (,189*), групою закладу вищої освіти (,163*), факультету (,179*), батьківською родиною (,413**), групою друзів (,400**), групою стосунків (цивільний шлюб) (,208*), волонтерськими групами (,164*); цінності *взаємин* з групами за інтересами (,175*), батьківською родиною (,301**), групою друзів (,366**), групою стосунків (цивільний шлюб) (,281**), власною сім'єю (,219**), онлайн групами (,168*); цінності *оточення* з групами за інтересами (,283**), курс (,232**), факультет (,239**), групою закладу вищої

освіти (,241**), батьківською родиною (,271**), групою друзів (,325**), релігійними групами (,187*); **професійні уподобання** з групами за інтересами (,216**), мікрогрупами в складі академічної групи (,174*), заклад вищої освіти (,232**), професійні (,311**), батьківська родина (,279**), група друзів (,296**), цивільний шлюб (,282**), власна сім'я (,218*), онлайн групи (,219**); **духовності** (віра, творчість, мистецтво, людяність) з групами за інтересами (,211**), академічною групою (,192**), курсом (,175*), групою закладу вищої освіти (,184*), професійна група (,184*), батьківська родина (,313**), група друзів (,241**), цивільний шлюб (,246**), власна сім'я (,192*), волонтерські групи (,178*), релігійні групи (,312**); **матеріального статусу** з групами за інтересами (,274**), групою закладу вищої освіти (,157*), професійними групами (,235**), батьківською родиною (,321**), групою друзів (,348**), цивільний шлюб (,239**); **цінність особистісного зростання** з групами за інтересами (,300**), академічною групою (,194**), мікрогрупа неформального спілкування в академгрупі (,177*), курс (,166*), факультет (,180*), група закладу вищої освіти (,229**), професійна група (,202*), батьківська родина (,330**), група друзів, приятелів, подруг (,431**), партнерські стосунки/ цивільний шлюб (,220**), групи онлайн спілкування (,222**), волонтерські об'єднання (,193**); **цінність комфорту, умов проживання** з групою територіального самоврядування будинку, району, (,206**), групами за інтересами (,250**), політичними об'єднаннями (,196**), батьківською родиною (,179*), групою друзів, приятелів, подруг (,283**); **відповідності академічним вимогам** (академічна успішність) з академічною групою (,194*), курсом (,270**), факультетом (,252**), групою закладу вищої освіти (,340**), батьківською родиною (,260**), групою друзів, приятелів, подруг (,245**), партнерські стосунки /цивільний шлюб (,303**), власна сім'я (,242**), групи онлайн спілкування (,211**); **дозвілля** з групами за інтересами (,257**), професійними групами (,215*), батьківською родиною (,273**), групою друзів (,290**), групою стосунків (цивільний шлюб) (,362**), волонтерськими групами (,204**); **екологічності життя** з групами за інтересами (,257**), академічною групою (,200*), курсом (,234**), групою закладу вищої освіти (,183*), професійними групами (,298**), батьківською родиною (,238**).

Моделювання рольової взаємодії як механізм міжгрупової взаємодії. Встановлений кореляційний зв'язок між практикою моделювання взаємодії зі значущими групами: академічною групою (,238**), мікрогрупами неформального спілкування (,234**), групами друзів/приятелів, подруг (,177*), групами онлайн спілкування (,182*). Отримані коефіцієнти можна інтерпретувати як те, що моделювання взаємодії здебільшого відбувається у академічній групі та групах неформального спілкування у складі академічної

групи. З іншими групами кореляційні зв'язки виявились незначущими. Встановлена наявність кореляції (коефіцієнт Пірсона) між практикою моделювання взаємодії та задоволеністю своїми стосунками з іншими людьми (,204**), а також кореляції (коефіцієнт Пірсона) між практикою моделювання взаємодії та задоволеністю життям (,179**). (Примітка: ** – значущість на рівні 0,01; * – значимість на рівні 0,05).

Отже, механізм рольового моделювання пов'язаний з інгрупами близького кола спілкування і є предиктором психологічного благополуччя у взаємодії та позитивного життєсприймання. Задоволеність відносинами та життям є маркером позитивного самопочуття та психічного здоров'я при залученості у міжгрупову взаємодію.

Висновки. Проведене нами дослідження містить наукову новизну, що полягає у застосуванні теорії міжгрупової взаємодії на українській молодіжній вибірці. У дослідженні встановлено, що міжгрупова взаємодія молоді відбувається як між інгрупами, як субгрупами, в складі більшої соціальної групи, так і між аутгрупами, і багато в чому не містить негативу (навпаки, наявні позитивні атитюди, прагнення, переживання, очікування щодо міжгрупової взаємодії).

Між інгрупами відбувається, здебільшого, позитивна взаємодія в складі середніх і великих груп на кшталт курсу, факультету та закладу вищої освіти. Роль малих груп була підтверджена отриманими в емпіричному дослідженні даними щодо кореляційного зв'язку між практикою рольового моделювання і значущими групами, до яких увійшли академічні групи та мікрогрупи неформального спілкування.

Наші дослідження підтвердили можливість позитивної міжгрупової взаємодії між інгрупами, яка відбувається в складі великих і середніх груп. Аксіологічні постави молоді визначають можливості її самореалізації у релевантних для цього соціальних групах. Математична обробка результатів дослідження показала характер взаємозв'язків між компонентами моделі міжгрупової взаємодії (значущі групи, аксіологічні постави, простори самореалізації та ідентичності), зв'язок механізму рольового моделювання міжгрупової взаємодії з інгрупами близького кола спілкування і його вплив на психологічне благополуччя учасників цих груп.

Література

Коробанова, О. Л. (2021). Теоретичні засади дослідження територіальних передумов групової взаємодії. У *Соціально-психологічні особливості професійної діяльності спеціалістів соціальної сфери: територіальні та історичні виміри взаємодії* (Матеріали IX Всеукр.наук.-практ. конф. з міжнар. участю. Упор. Плетка О. Т.) Київ – Мелітополь, 36-47.

Коробанова, О. Л. (2023). Ціннісні засади самореалізації молоді у міжгруповій взаємодії. У *Національно-визвольний формат ціннісної трансформації суспільних відносин в Україні* (Збірник тез міжнародного наукового семінару 21 квітня 2023 р.) Львів: Національний університет «Львівська політехніка». ISBN 978-966-941-828-9. С. 54-58. <https://lpnu.ua/sites/default/files/2022/pages/21484/zbirnik.pdf>

Campbell, D. T. (1965). Ethnocentric and other altruistic motives. In D. Levine (Ed.), *Nebraska symposium on motivation* (pp. 283–311). University of Nebraska Press.

Grigoryan, L., Cohrs, J. C., Boehnke, K., van de Vijver, F. (A. J. R.), & Easterbrook, M. J. (2022). Multiple categorization and intergroup bias: Examining the generalizability of three theories of intergroup relations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 122(1), 34–52. <https://doi.org/10.1037/pspi0000342>

Hogg, M. A. (2013). Intergroup relations. In DeLamater, J. & Ward, A. (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (pp. 533-561). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6772-0_18

Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J. W., Hood, W. R., & Sherif, C. W. (1961). *Intergroup conflict and cooperation: The Robbers Cave experiment*. University of Oklahoma Book Exchange.

Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (1996). Predicting prejudice. *International Journal of Intercultural Relations*, 20(3–4), 409–426. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00026-0](https://doi.org/10.1016/0147-1767(96)00026-0)

Tajfel, H., Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-37). Monterey, CA: Brooks/Cole.

Кочубейник Ольга Миколаївна,

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0001-6460-8494>

Пост-війна, нові порядки соціальності та їхні ризики

Досвід постраждалих від війни країн світу однозначно доводить, що пост-воєнний перехід до стабільного «позитивного миру» залежить від побудови відносин між державою та суспільством, а також – від встановлення відносин між новими ідентичностями, що сформувалися протягом воєнного періоду. У країнах, де різні групи беруть участь у «конкурентному держа-

вотворенні», це становить величезний виклик, про що свідчать постійні суперечки щодо прийнятних політичних домовленостей. В Україні, окрім того, є очікуваним напруження, спричинене складнощами реінтеграції тимчасово окупованих територій, особливо тих, що перебувають у цьому статусі ще з 2014 р. Варто брати до уваги, що, зокрема, Крим виявився територією, де окупаційним режимом цілеспрямовано здійснювалася – у прямому сенсі слова – заміна населення, а тому доволі значна його частка сприйматиме звільнення Криму в іншому світлі.

Одним із прогнозів є бачення, що в умовах пост-воєнного відновлення відбуватиметься фрагментація суспільства, а інтеграція, що виникла під час війни, перестане єднати суспільство. Цілком очікуваною також є поява ідентичностей, на утворення яких інтенсивно будуть впливати особливості досвіду війни (воював/не воював, був в евакуації/ залишався на місці, отримав інвалідність/ не отримав інвалідності тощо). Це означатиме появу нових ціннісних систем, нового співвідношення «мета – засіб досягнення», а отже – й нових соціальних практик, які опосередковуватимуть взаємодію у площинах «держава – суспільство», «суспільство – спільноти». Можна говорити, що перехід до позитивного миру буде супроводжуватися формуванням нових порядків соціальності. Однак цей процес неодмінно матиме «сіру зону» інтенсивної аномії – як особистісної, так і соціальної. Як зазначив П. Сорокін, великі потрясіння (катастрофи, війни, революції) запускають швидкі та глибокі процеси поляризації суспільства (Sorokin, 1942). Іншими словами, у період криз розмиваються всі інтегративні цінності і суспільство розщеплюється на протилежні морально-етичні полюси. В результаті виникає «моральний хаос» та анархія.

І в такому випадку необхідними будуть цілеспрямовані зусилля, щоб утримати країну вже від внутрішніх конфліктів, від утворення небезпечних зон соціального напруження, що перешкоджатимуть переходу суспільства до миру. Іншими словами, досягнення позитивного миру у пост-воєнний період наражається на ризики, пов'язані із відсутністю колективного бачення спільного національного проекту, який би забезпечив «клей» для соціальної згуртованості.

«Позитивний мир» конструє ідеал того, яким має бути суспільство, але деталі такого бачення часто залишаються неявними, а шляхи його досягнення рідко обговорюються. Деякі ідеальні характеристики суспільства, які забезпечать досягнення позитивного миру, включають активне та рівноправне громадянське суспільство, демократичні політичні структури та процеси високої інклюзивності й згуртованості, соціальну справедливість й відкритість у розподіленні благ, а також – однакове для усіх членів суспільства право на доступ до різного роду ресурсів. У соціально-психологічному сенсі,

очевидно, слід говорити про такий порядок соціальності, в якому домінують «практики інклюзії», що утворює ідею соціальної справедливості серед населення. Натомість мінімізацію «практик ексклюзії», які підривають довіру між державою та суспільними групами, а також між самими групами.

Говорячи про практики ексклюзії, ми маємо на увазі насамперед виникнення таких неформальних патернів соціальної інтеракції, які зрештою породжують «невидиму» дискримінацію й нерівність. (Очевидно, що у будь-якому суспільстві, вони наявні, проте йдеться про міру їхньої присутності і задіяності у порядку соціальності.)

Згадана неформальність діє через систему персоналізованих відносин, і тому особисті зв'язки відіграють важливу роль у доступі до інформації, контактів, ресурсів і можливостей. На тлі того, що спадщина війни та слабка економіка разом обмежуватимуть ресурсну базу, то подібні стосунки включаються в боротьбу за канали доступу до неї. (Так, пошук роботи без попередньої домовленості з інсайдером на ринку праці майже напевно закінчиться невдачею. У такий же спосіб може забезпечуватися привілейований доступ до банківських позик, які надаватимуться особам, близьким до певних груп). Ці приклади ілюструють поширені форми дискримінації через неофіційні домовленості, пов'язані з ігноруванням правил і норм. Вони підкреслюють, що приховані привілеї для тих, хто має кращі зв'язки, іноді мають сильний вплив на організацію порядку соціальності.

Неформальність, як соціальний механізм перерозподілу ресурсів і влади, що діє на принципі привілеїв, породжує нерівність і відчуження, встановлюючи практики згадувані ексклюзії. На наш погляд, можна говорити про структурну природу неформальності та її сприйняття суспільством як риси несправедливого пост-воєнного порядку соціальності, в якому інтереси окремих груп є пріоритетнішими за інтереси суспільства. Важливо усвідомлювати, що в такому соціальному порядку, який надає привілеї вузьким групам, будь-хто може потрапити під ексклюзію, може опинитися «виключеним» із системи справедливого розподілу ресурсів, що унеможливило формування соціальної згуртованості та, відповідно, пост-воєнної соціальної реінтеграції суспільства. Особливо вразливими виявляться біженці, що проходять репатріацію, та внутрішньо переміщені особи: вони істотною мірою можуть опинитися під тиском неформальної соціальної ексклюзії, позаяк саме неформальність – як засіб досягнення ресурсів, ґрунтований на знайомствах – для них виявиться проблемою.

Яким чином нерівність, вписана в неформальні дискримінаційні практики, може вплинути на соціальну реінтеграцію в пост-воєнному суспільстві?

Відшукуючи відповідь на це питання, слід враховувати, що неформальність «перетинає» різні форми формального інституційного виключення

ня/включення різних груп та окремих осіб, і, як зазначалося, може призвести до свого роду деструктивних соціальних альянсів, які структурно зафіксують вразливість, зміцнять нерівні соціальні відносини та розмиють соціальну згуртованість. Неформальність також втручається в довіру як очікування, засноване на досвіді. І якщо досвід кристалізуватиме припущення, що «інший має певну перевагу», то й рівень соціальної згуртованості, що ґрунтується на довірі, буде критично низьким.

У пост-воєнній країні, де звернення до неформальних мереж і особистих стосунків буде засобом забезпечення доступу до ресурсів, може бути підірвано не лише інституційну довіру, але й міжособистісну довіру. Таким чином, непряма дискримінація, пов'язана з неформальними стосунками у доступі до цінних ресурсів, таких як робочі місця, можливості отримання доходів, пільг, охорона здоров'я, освіта тощо, яка є помітною в депресивному економічному контексті, легко перетворюється на загальне сприйняття дискримінація. Соціальна справедливість увиразнюється для окремої особи як рівність можливостей, проте остання спотворюється у просторі гіперфорованої неформальності.

Література

Sorokin, P. (1942). *Man and Society in Calamity: The Effects of War, Revolution, Famine, Pestilence upon the Human Mind, Behavior, Social Organization and Cultural Life*. New York: E.P. Dutton and Company, Inc.

Краснякова Алла Олексіївна,

науковий співробітник лабораторії політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

akrasnykova@ukr.net

<https://orcid.org/000-0001-6584-0068>

Конструювання та реконструювання ідентичності в інтернет середовищі

Процес вибудовування образу «Я» у віртуальному просторі складний і неоднозначний. Новітні цифрові технології забезпечують людині можливість долати географічну дистанцію, знімають часово-просторові обмеження її взаємодії з іншими, дозволяють не враховувати вікові, расові, гендерні перепони комунікації. Завдяки анонімності, дистантності, відсутності маркерів тілесності в інтернеті кожний користувач має змогу «гратися» з власною

ідентичністю, «розбирати» її на окремі пазли, складати по-новому, або «відтворювати те, що було», експериментувати, утворюючи ідеальні або нові креативні образи «Я», приміряти їх на себе, а потім реконструювати, вільно переставляти акценти з одних обраних ним соціальних значень на інші. Таким чином утворені у віртуальному інтернет середовищі моделі ідентичності характеризуються варіативністю, динамічністю, мінливістю та нестабільністю.

Конструювання (створення) та реконструювання (внесення змін) образу «Я» в інтернет середовищі, залежить від того, які межі (етнічні, професійні, статеві, сексуальні, соціальні та інші) встановлює для себе людина, які соціальні ролі вона уособлює у взаємодії з іншими користувачами. У процесі визначення власних соціальних кордонів реального і віртуального, публічного і приватного, локального і глобального, технологічного і соціального життя, відбувається конструювання меж «онлайн-Я». Кінцевий результат пошуку – *створення інтернет ідентичності*.

У науковому дискурсі поняття «інтернет ідентичність» та «онлайн ідентичність» застосовуються як синонімічні відносно конфігурації визначальних характеристик людини, що допомагають розпізнавати її в кіберпросторі. Зважаючи на те, що процеси ідентифікації протікають постійно, вважаємо, що інтернет/онлайн ідентичність знаходиться в постійному русі. Конструювання образу «Я» в онлайн просторі відбувається різними шляхами: а) утворенням профілю, який віддзеркалює реальне «Я»; б) конструюванням гібридного профілю, який частково відрізняється від існуючої ідентичності особистості (через приховування або підробку певних особистісних характеристик і додаванням бажаних, ідеальних); в) створенням віртуальної моделі «Я», відмінної, протилежної до існуючої, ідентичності. Користувачі, перебуваючи у межах віртуального простору, застосовують різні стратегії та технології представлення себе, а саме:

- технологію *стратегічної самопрезентації*, представляють позитивні риси, або створюють «ідеальне Я», щоб «керувати враженням інших» (Bareket-Vojmel та ін., 2016). Так, наприклад, люди з низьким соціально-економічним статусом нерідко намагаються створити кращий імідж в інтернеті для того, щоб отримати соціальну мобільність (Pitcan та ін., 2018); представити «можливе я, на яке сподіваються» (Kang and Wei, 2019);

- технологія *оманливої (нереальної, фальшивої, фальсифікованої) самопрезентації* – надання користувачем недостовірної інформації про свій вік, зріст, вагу, зовнішність, професію та досягнення також зміщує акцент у бік «ідеального бажаного образу «Я». При цьому фізична відстороненість від аудиторії в інтернет просторі, можливість контролю за розміщенням інформації про себе, полегшує приховування, фальсифікацію, підробку особистісних характеристик. Як правило, представляють себе в іншому образі люди з

низьким рівнем самооцінки. Користувачі з вищим рівнем самооцінки відтворюють реальну ідентичність у віртуальному просторі (Wright et al., 2018);

- стратегія *створення кількох облікових записів (профільв)* застосовується для керування власною ідентичністю та експериментування. Утворення декілька різних образів формує множинну ідентичність (Alsaggaf, 2019). З огляду на те, що кіберпокоління створює онлайн «Я» з використанням різноманітних веб-ресурсів та здатне генерувати нові ідеї конструювання ідентичності, загроза утворення множинної (розмитої, невиразної, прихованої) ідентичності є цілком реальною. До того ж відчуття того, що в інтернеті менше нагляду дорослих, значущих людей, дозволяє користувачу активно експериментувати з новими цінностями, ідеями, моральними нормами, моделями поведінки, вдаючи себе кимось іншим;

- технологія *самодослідження* в інтернеті застосовується, щоб краще зрозуміти різні аспекти себе. Частіше до самодослідження залучаються *підлітки*, які все ще мають сумніви щодо того, ким вони хочуть бути (Michikyan et al., 2015);

- стратегія *конструювання позитивного «Я»* – розміщення тільки позитивної інформації про себе. Результати зарубіжних досліджень свідчать про те, що молоді люди, які повідомляють про себе позитивну інформацію на сайтах соціальних мереж, мають *вищий рівень щастя* незалежно від рівня їхньої самооцінки (Yuan et al., 2018), а реконструкція (внесення змін, що підсилюють позитивні риси образу «Я») має *позитивний* ефект і впливає на психологічне благополуччя – збільшує рівень самосприйняття, покращує загальне задоволення собою (Hu et al., 2020).

Отже, підсумовуючи зазначимо, що конструювання та реконструювання ідентичності у віртуальному інтернет середовищі здійснюється самою людиною на перетині реального та віртуального, відповідно є визначенням нею соціальних кордонів. Результатом пошуку меж онлайн «Я» стає конфігурація характеристик користувача, що допомагають розпізнати його в інтернет просторі. Втім необхідно зважати, що утворені у віртуальному середовищі моделі інтернет ідентичності характеризуються варіативністю, динамічністю, мінливістю та нестабільністю.

Література

- Alsaggaf, R. M. (2019). Saudi women's identities on facebook: context collapse, judgement, and the imagined audience. *Electron. J. Inf. Syst. Dev. Countr.* 85:e12070. <https://doi.org/10.1002/isd2.12070>
- Bareket-Bojmel, L., Moran, S., and Shahar, G. (2016). Strategic self-presentation on facebook: personal motives and audience response to online behavior. *Comput. Hum. Behav.* 55, 788–795. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.10.033>

Hu, C., Kumar, S., Huang, J., and Ratnavelu, K. (2020). The predictors of users' satisfaction in an anonymous environment: the role of the negative true self. *Behav. Inform. Technol.* 39, 213–225. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2019.1597165>

Kang, J., and Wei, L. (2019). Let me be at my funniest: Instagram users' motivations for using Finsta (a.k.a., fake instagram). *Soc. Sci. J.* <https://doi.org/10.1016/j.sosci.2018.12.005> (in press)

Michikyan, M., Dennis, J., and Subrahmanyam, K. (2015). Can you guess who i am? Real, ideal, and false self-presentation on facebook among emerging

Pitcan, M., Marwick, A. E., and Boyd, D. (2018). Performing a vanilla self: respectability politics, social class, and the digital world. *J. Comput. Mediat. Commun.* 23, 163–179. <https://doi.org/10.1093/jcmc/zmy008>

Wright, E. J., White, K. M., and Obst, P. L. (2018). Facebook false self-presentation behaviors and negative mental health. *Cyberpsychol. Behav. Soc. Netw.* 21, 40–49. <https://doi.org/10.1089/cyber.2016.0647>

Yuan, Z. (2018). Exploring Chinese college students' construction of online identity on the sina microblog. *Discourse Context Med.* 26, 43–51. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2018.02.001>

Ларін Дмитро Ігорович,

PhD в галузі психології

м.н.с лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

<https://orcid.org/0000-0002-0865-8515>

Формування упереджень у великих соціальних групах

У сучасному глобалізованому світі майже не існує націй, які б не зазнали культурного впливу інших націй та культур. У культурно різноманітних суспільствах люди будь-якого віку взаємодіють через соціальні інституції (Чаркіна, 2016, с.138).

У соціальній взаємодії з представниками різних культур можуть виникати упередження щодо їхніх характерологічних особливостей, які не притаманні конкретній етнічній групі. Відповідно, упередження ґрунтуються на узагальненнях, причиною яких є помилкова або неповна інформація. Зазвичай, упередження пов'язані з уявленнями про «інакшість» представників великих соціальних груп, що відображається на трьох рівнях: 1) когнітивного, що охоплює думки та переконання, 2) емоційного – на чуттєвому рівні, 3) поведінкового. Так само уявлення про власну соціальну іден-

тичність особистості також охоплюють ці три рівні (Горностай, Грибенко, Плетка, Покладова, Скрипник, Циганенко, Чорна, 2013).

Психологічною основою формування упереджень є поглиблення тенденції до перебільшення розбіжностей між власною та іншими етнічними групами, з одного боку, й мінімізація відмінностей всередині власної групи – з іншого, що зрештою призводить до зміщення позитивного балансу в сфері соціальної перцепції на користь власної етнічної спільноти (Горностай та ін., 2014, с. 201).

Історичний аспект дає змогу комплексно дослідити виникнення та розвиток упереджень на прикладах великих етнічних груп. У процесах взаємодії представників великих етнічних груп та їх дій постають більш вербалізованими поширені серед них норми, цінності, установки. Стосовно взаємодії на рівні етнічних стосунків, важливо будувати висловлювання таким чином, аби думки не могли бути оцінені як «упереджені» чи «расистські». У такому разі мовець використовує стратегію самопрезентації, необхідну йому, аби викликати чи підтримати позитивну реакцію щодо себе в слухача (Малюга, 2010, с. 136).

На упередження мають переважний вплив негативні стереотипи до людей як на рівні малих, так і великих груп, джерелом може бути страх перед чужим та невідомим, невігластво, схильність ділити людей на групи (ту, до якої належимо ми, — «МИ» та чужу — «ВОНИ», а свою групу ми цінуємо вище, ніж чужу).

Станом на сьогодні у соціальній психології постає питання щодо критеріїв визначення істинності етностереотипів та упереджень. Існує гіпотеза, згідно якої ознакою й водночас мірою істинності стереотипу є ступінь його узгодженості з автостереотипом представників цього етносу, тобто титульної нації (Маслюк, 2014, с. 273).

Більш поширеною є думка про те, що мірою істинності стереотипу може бути ступінь його узгодженості з гетеростереотипами інших етносів щодо цієї самої етнічної спільноти. Нарешті, будь-який стереотип є істинним, адже правдивість його визначається не тим, наскільки точно він передає риси об'єкта, а тим, що він завжди відбиває певні якості суб'єкта стереотипу – тієї групи, серед членів якої ці уявлення поширені (Чаркіна, 2016, с. 138).

Отже, аспект формування упереджень відображає конфліктну взаємодію між великими соціальними групами на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях. Постає необхідність проведення дослідження психології міжгрупової взаємодії в історичному вимірі, зокрема історичної тяглості упереджень як компоненту міжгрупової взаємодії під час війни та у повоєнний період.

Література

Горностай, П. П. (ред.), Грибенко, І. В., Ліщинська, О. А., Плетка, О. Т., Покладова, В. В., Скрипник, О. В., Циганенко, Г. В., Чорна, Л. Г. (2014). *Психологія групової ідентичності: закономірності становлення*. Київ: Міленіум.

Горностай, П. П. (ред.), Грибенко, І. В., Плетка, О. Т., Покладова, В. В., Скрипник, О. В., Циганенко, Г. В., Чорна, Л. Г. (2013). *Процеси ідентифікації особистості в малій групі: досвід теоретичного та емпіричного дослідження*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Малюга, Н. М. (2010). Етнічні стереотипи та упередження в українському художньому дискурсі. *Вісник «Філологічні студії»*, 4, 131-141.

Маслюк, А. М. (2014). Вплив забобонів на психологію українців. *Вісник національного університету оборони України*, 273-278.

Чаркіна, Т. (2016). Теоретичні аспекти формування полікультурних компетенцій в сучасному освітньому просторі. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*, 2016, 47, 138-147.

Лашко Олена Вікторівна,

кандидат психологічних наук, головний психолог «Гарячої лінії підтримки» Українського ветеранського фонду
Міністерства у справах ветеранів України,
голова ГО «Українська асоціація психологічної підтримки»

olena.v.lashko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4409-4099>

Кошова Інна Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
психолог-консультант «Гарячої лінії підтримки» Українського ветеранського фонду Міністерства у справах ветеранів України

rucheyin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3257-7528>

3 досвіду діяльності груп психологічної підтримки в умовах повномасштабної війни

У межах проекту «Гаряча лінія підтримки», що реалізує Український ветеранський фонд Міністерства у справах ветеранів України за підтримки Українського фонду швидкого реагування IREX та Державного департаменту США, функціонують групи підтримки для ветеранів і членів їх родин. Ці

групи об'єднують українців незалежно від їхнього місцезнаходження і соціального статусу. До зустрічей приєднуються люди із великих міст, маленьких містечок і сіл як з України, так із-за кордону. За 10 місяців роботи фахівці «Гарячої лінії» провели 38 зустрічей Групи підтримки, що дає підстави проаналізувати змістовний та організаційний аспекти цієї роботи.

Як відомо, основним завданням груп підтримки є сприяння обміну інформацією, допомога в адаптації до нової ситуації, розвиток та створення сприятливих умов допомоги та самопомоги. Специфічність наших груп підтримки в тому, що вони відкриті і проводяться онлайн, відповідно, відбору стосовно складу групи не проводиться. Тож до групи залучаються учасники з дуже різним досвідом, з різними почуттями і проблемами. Їх об'єднує бажання і можливість поспілкуватися «зі своїми», знайти розуміння та підтримку, підтримати іншу людину, бажання виразити себе і віднайти ресурси, відчувати емпатичне приймаюче коло, в якому віднаходяться нові сенси і точки опори, щоб рухатися далі буремним сьогоденням. Такі цілі спілкування учасників Груп підтримки, висловлені словами самих учасників.

Наші групи підтримки – це групи гетерогенного складу, хоча більшість учасників все ж жінки. Оскільки групи відкриті, то їхня стабільність забезпечується постійністю часу та місця проведення. Групи проводять фахівці «Гарячої лінії» на платформі Zoom з частотою один раз на тиждень в один і той самий час. Така сталість згуртовує учасників, створює певну рамку і сприяє створенню атмосфери довіри. Додатково для підтримання групової єдності та покращення комунікації функціонує група спілкування учасників у Телеграм-каналі. У цій групі учасники можуть залишити всі свої повідомлення, що стосуються приєднання до групи, та власні почуття. Інколи в чаті продовжуються обговорення теми зустрічі, учасники висловлюють свої побажання, підтримують одне одного, обговорюють теми майбутніх зустрічей. Загалом такий чат діє як додатковий канал комунікації, що працює і на групову єдність, підтримку, коли це необхідно, поза груповим процесом. Основні матеріали попередніх зустрічей (ключові висловлювання, відеосюжети, зображення тощо) не видаляються. Тож учасники, які пропустили зустріч, чи тільки приєдналися до групи, мають можливість переглядаючи чат, включитися в груповий процес та познайомитися з учасниками, ведучими та, мимоволі, з правилами групи.

Ведучі групи – фахівці «Гарячої лінії», які змінюють один одного. Зазвичай це двоє ведучих, що працюють у різних напрямках психології та мають широкий діапазон можливостей. Вони не тільки ведуть дискусію, обговорюють з учасниками актуальні для них теми, але й є емоційними лідерами групи, фасилітаторами. Робота в парі та взаємопідтримка надзвичайно важлива для ведучих, адже групи працювали та продовжують працювати в часи

«блекауту» та обстрілів, в ситуації, коли необхідно приймати швидкі рішення, витримувати різні емоційні прояви учасників, і все це у ситуації онлайн спілкування. Для додаткової підтримки і комунікації фахівці мають свою групу спілкування, що забезпечує стабільність роботи групи, обмін досвідом між колегами, що важливо для супроводу процесів групової динаміки.

Загалом групи функціонують як тематичні. Керівники груп формують тему самостійно або, виходячи із динаміки розвитку групи та запитів учасників. Проводячи групи та вибираючи тему для наступної зустрічі, ми зверталися до станів, ідей та бажань наших учасників, а також доторкалися до національних коренів українських традицій, разом черпали натхнення в музиці, літературі, кіно. Серед використаних технік дієвими виявилися метафоричні карти, робота з образом, біосугестивна терапія, прийоми арт-терапії та психодрами. Тема оголошується заздалегідь і, відповідно, до теми оголошення, яке поширюється в соціальній мережі, до групи приєднуються нові учасники, яким ця тема імпонує чи задається актуальною. Окрім того досить часто учасники групи рекомендують її відвідувати іншим потенційним учасникам.

Зрозуміло, що ведучі працюють згідно до динаміки групового процесу, однак групова динаміка не є провідною метою функціонування групи. Пошук ресурсів, підтримка – ці завдання ставилися, як основні, на перших етапах роботи групи. Учасники в пошуках ресурсу зверталися до таких тем як «Любов під час війни», «Кордони і свобода», «Вибір у моєму житті», «Сміх, який зцілює», шукали сили в жіночності і мужності. Як результат однієї із зустрічей з'явилася нова тема для обговорення: «Серце сучасного українця», яке наповнене такими внутрішніми силами як виваженість, енергія, вірність, людність, сила, дія, швидкість і гнучкість, доброта, об'єктивність, мужність, витривалість, цілеспрямованість, твердість, надможливості. Теми наступних зустрічей «Краса Всесвіту», «Рай-Дерево», «Мистецтво радити дрібницям», «Мелодія мого життя», «Казка як ресурс» теж стосувалися проблеми пошуку ресурсу в буремні часи.

Надалі в групі почали з'являтися теми, які стосувалися адаптації та розвитку («Метафора як ресурс», «Квіти мого життя», «Баланс і зрілість») та перемежувалися з темами протистояння, мужності, потреби зростання і розвитку всупереч незгодам, ідеями сили та розвитку («Мужність бути», «Ціль та воля до життя»), планування майбутнього («Вибір у моєму житті», «Добробут у часи війни»). Тема «Баланс і зрілість» акцентувала важливість пошуку засобів зростання і розвитку особистості в різних сферах життя, підкреслювала важливість їхнього змістовного наповнення. Актуальною виявилась тема «Суперлюдина або як не вигоріти на шляху до вершини». Учасники жваво обговорювалися тему емоційного вигорання та його

попередження. Актуальною виявилася і тема, присвячена дослідженню власних кордонів, яка наразі поєдналася з темою «Цінності».

Типовими для наших груп підтримки залишаються базові принципи функціонування таких груп: принцип особистої безпеки, встановлення меж дозволеного, активного слухання, важливості соціального контакту, ліміту часу, які набувають дещо специфічного наповнення у зв'язку із актуальною ситуацією війни. Так одним із найважливіших принципів функціонування групи є принцип безпеки, який досягається перш за все через обговорення правил групи. Зокрема ми наголошуємо на важливості дбати про особисту безпеку, поважати безпеку і кордони інших учасників, важливість говорити про себе і від себе. Оберігаючи учасників групи, дбаючи про безпечність групової атмосфери, ми закриваємо вхід до групи після обговорення тієї чи іншої теми протягом певного часу та наголошуємо на необхідності звернутися до групи чи залишити в чаті повідомлення в разі необхідності терміново покинути групу. Обов'язково обговорюється і можливість надзвичайної ситуації, адже в наш час надзвичайно важливо піклуватися про власну безпеку. Таке інформування теж працює на атмосферу групової безпеки та довіри. Безпека та повага в групі досягається і завдяки вибудовуванню чітких часових меж. Одне з правил групи «розпочинаємо і завершуємо вчасно» допомагає учасникам відчувати як власні кордони, так і кордони інших учасників, часто порушені в результаті невизначеності і непередбачуваних змін нашого часу.

Ключовим принципом роботи групи також є емоційна безпека. Група підтримки наповнена різними почуттями. Тут можна і поплакати, і поспівчувати, головне, щоб до цього ставилися з розумінням і прийняттям, повагою і увагою, зважали на межі прийнятного і дозволеного. Тож активне слухання, диференціювання способів підтримки від вислуховування до допомоги, підтримки і поради сприяють визначенню і називанню своїх проблем та їхньому безпечному вираженню.

Покращення самопочуття, переживання позитивних моментів взаємодії між учасниками групи підтримки становлять бажаний та досяжний результат таких зустрічей, що найкраще було висловлено однієї із учасниць: «Мої очі знову засяяли!».

*Ловка Ольга Володимирівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології
КНЕУ ім. В. Гетьмана
olga.lovka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6198-5144>*

Методика розвитку емоційної компетентності майбутніх психологів у процесі навчання в КНЕУ

Актуальність проблеми розвитку емоційної компетентності практичних психологів не викликає сумнівів, адже їхнім найважливішим фаховим інструментом є здатність працювати, використовуючи власну емоційну сферу, та розвинена чутливість до емоційних проявів інших осіб. Особливо актуальною ця проблема постає сьогодні, в соціально-психологічних умовах останніх років, які для фахової психологічної освіти є доволі складними з точки зору розвитку цієї компетентності майбутніх психологів: карантинні обмеження, соціальна депривація, військовий стан, онлайн освіта – все це додає стресового навантаження на емоційну сферу здобувачів освіти та обмежує можливості безпосередньо спілкуватися, а, отже, належним чином здійснювати навчання, яке передбачає цілий комплекс інтерактивних методів, вправ і тренінгів.

Метою даного повідомлення є представлення авторського бачення сутності поняття емоційної компетентності практичних психологів, а також досвіду впровадження програми з її розвитку в процесі підготовки здобувачів спеціальності «Економічна та соціальна психологія» у КНЕУ імені В. Гетьмана на теоретичних і практичних заняттях з дисциплін «Загальна психологія: афективна сфера особистості» та «Практикум з загальної психології: афективно-мотиваційна сфера особистості».

Емоційна сфера особистості – це чуттєва частина психіки, яка відображає ставлення людини до навколишнього світу, інших та себе у формі різноманітних переживань і є її регулятивною системою.

У літературі проблема емоційної компетентності розкрита недостатньо. Її часто пов'язують з поняттям емоційного інтелекту (Гоулман, 2021; Bar-On, 2000; Mayer, Salovey, Caruso, 2004), емоційної зрілості (Панок та ін., 2001; Павлова, 2003). Ми погоджуємося, що емоційна компетентність має включати ті складові, що фахівці визначають в емоційному інтелекті. Нам імпонує модель емоційного інтелекту Д. Гоулмана (Гоулман, 2021, с. 46-47), яка містить п'ять компонентів і об'єднує: 1) особисті вміння, що визначають те, як ми даємо раду собі (самосвідомість, саморегуляція, мотивація) та 2) соціальні вміння, які визначають, як ми даємо раду нашим стосункам

(емпатія та соціальні навички). Ці компоненти охоплюють 25 емоційних вмінь. Проте, з нашої точки зору, емоційна компетентність психолога має свою власну феноменологію і трохи відрізняється від аналогічної компетентності будь-якого іншого фахівця тим, що має включати ще й систему професійних знань про емоційні процеси, стани, властивості, їхні механізми, чинники виникнення та вміння з ними професійно обходитися.

У рамках компетентнісного підходу професійною компетентністю психолога дослідники цієї тематики називають сукупність умінь «виконувати виробничі функції та вирішувати типові задачі професійної діяльності» (Лозова, 2014, с. 24). Автори праці розрізняють професійну, соціальну та особистісну компетентність. Виникає запитання: куди віднести емоційну компетентність за цією класифікацією?

З нашої точки зору, її компоненти тісно пов'язані з усіма трьома компетентностями. До особистісної компетентності відносяться особистісні здатності афективної сфери. Як визначає Т. С. Кириленко, афективна сфера охоплює емоційні реакції, стани і емоційні властивості (наприклад, емоційна збудливість, емоційна стійкість, вразливість, емоційна ригідність / лабільність, експресивність) (Кириленко, 2007, с. 142-143), що складають особливості «емоційної карти» особистості, її своєрідність.

Емоційна компетентність напряму пов'язана із комунікативною компетентністю, умінням спілкуватися. Адже однією з найважливіших функцій емоцій є сигнальна. Тому можна вважати, що емоційна компетентність тісно пов'язана із соціальною компетентністю психолога, яку О. М. Лозова із співавторами визначають сукупністю «здатностей випускника ВНЗ вирішувати проблеми і задачі соціальної діяльності» (Лозова, 2014, с. 24). На стику соціальної та емоційної компетентності можна визначити такі їхні спільні сторони, як уміння обходитися із власними емоційними станами та почуттями інших людей у процесі професійної взаємодії та спілкування.

До професійної компетентності емоційна компетентність дотична в аспекті розв'язання типових задач професійної діяльності психолога, пов'язаних із допомогою у вирішенні психологічної проблеми особистості, яка вітчизняними дослідниками визначається як «психічний стан людини, породжений невідповідністю її психічних можливостей вимогам навколишнього природного і соціального середовища» (Панок та ін., 2001, с. 90).

Отже, з нашої точки зору, емоційну компетентність практичного психолога слід визначати як комплексну властивість особистості, яка полягає у здатності усвідомлювати та управляти своєю емоційною сферою у процесі професійного контакту з іншою людиною, вміти розрізняти емоційні стани інших людей та здійснювати на них професійний вплив з метою вирішення їхніх особистісних проблем.

Чим характеризується емоційна компетентність психологів на відміну від інших фахівців? Особливістю фахового психолога є те, що його інструментом у професійній діяльності є саме емоційна сфера. Найважливішими властивостями тут є здатність усвідомлювати свої власні переживання у контакті з клієнтом, сприймати і добре розуміти його почуття і стани, здатність регулювати свої емоційні стани у роботі та супроводжувати клієнта у проживаннях ним різних емоцій, почуттів і станів.

До комплексу підготовки здобувачів освітньо-професійної програми «Економічна та соціальна психологія» включена навчальна складова з розвитку емоційної компетентності, яка містить 2 дисципліни, розраховані загалом на 8 кредитів (240 годин). У процесі опанування навчальною дисципліною «Загальна психологія: афективна сфера особистості» студенти вивчають основні теоретичні підходи до розуміння сутності емоційних явищ психіки, а також здобувають знання щодо їхньої природи, механізмів, їхніх основних характеристик, особливостей їх прояву та перебігу, методів їх діагностики. Метою вивчення навчальної дисципліни є оволодіння системою знань про особливості, закономірності та механізми емоційної сфери особистості.

Серед основних завдань вивчення дисципліни слід виділити такі:

- знати та вміти пояснювати основні поняття та підходи до розуміння системи емоційних явищ у психології;
- знати та вміти використовувати методи дослідження емоційної сфери особистості;
- знати та вміти застосовувати механізми психосаморегуляції для підвищення психоемоційної стійкості.

У процесі вивчення навчальної дисципліни «Практикум з загальної психології: афективно-мотиваційна сфера особистості» студенти, окрім ґрунтовного вивчення індивідуальних особливостей емоційної сфери з допомогою діагностичних методів, опановують основні техніки роботи з емоційними явищами. Наприклад, техніки роботи зі страхами (арт-терапевтичними, гештальтпсихології тощо), техніки подолання тривожності, роботи зі стресом, з розвитку стресостійкості, способи подолання емоційного вигорання, яке, на жаль, останнім часом все частіше діагностується у студентів-психологів. Для цього інколи на практичні і лабораторні заняття запрошуються психологи-практики, які демонструють конкретні дієві методи. Окремий блок присвячений методам саморегуляції, які стали одночасно і способами емоційного розвантаження для студентів у період воєнного стану. Також у програмі дається комплекс знань і практичних умінь стосовно вивчення мотиваційних, вольових та поведінкових явищ психіки та деякі техніки впливу на них.

Щодо методів діагностики, які є основою практикуму, наразі постала доволі серйозна проблема, а саме: більшість методик – іншомовні, вони по-

требують перекладу і стандартизації, або ж розроблені російськими авто-рами і не можуть використовуватися.

За підсумками вивчення навчальної дисципліни студенти отримують такі результати навчання: знання про особливості та механізми прояву емоційної сфери; усвідомлення власних переживань та емоційних станів; знання та вміння розпізнавати закономірності зовнішніх проявів емоційних явищ; застосовувати техніки психічної саморегуляції психічних станів, розуміти механізми їхньої дії тощо.

Перед початком курсу «Практикум з загальної психології: афективно-мотиваційна сфера особистості» та по його завершенні слухачі проходять вхідне та вихідне тестування – на рівень розвитку емоційного інтелекту (методика EQ Холла) та емоційної зрілості (методика О. Я. Чебикіна (2009)), що дає їм можливість побачити результати розвитку цих властивостей.

На заняттях з цих дисциплін вибудована комплексна система методів з розвитку емоційної компетентності: ведення емоційного щоденника, робота в парах та трійках, рольове програвання ситуацій та різних емоційних станів і почуттів, інтерв'ю, рефлексії, тренінгові вправи, групові проєкти, ігрові методи (наприклад, метод «Шість капелюхів»), інтерактивні техніки та вправи (наприклад, «Мікрофон», «Синквейн»), сторітеллінг, візуалізації, які дають змогу на практиці пізнати особливості афективних явищ (емоцій, настроїв, афективних та функціональних станів, емоційних властивостей). За допомогою методу рольового програвання студенти вчаться розпізнавати зовнішні прояви емоційних станів, реакції на фрустрацію.

До прикладу наведемо 2 елементи програми: 1) вправу «Емоційна карта особистості» та 2) зміст «Рефлексивного звіту», який мають заповнити слухачі спочатку після опанування кожної теми, а також наприкінці курсу, а потім представити на останньому занятті, як частину індивідуальної підсумкової роботи.

В «Емоційну карту особистості» студенти включають результати дослідження індивідуальних емоційних властивостей (відповідно темам практикуму), а потім на основі цієї карти роблять висновок про індивідуальні особливості власної емоційної сфери. Наприклад, у результаті опрацювання теми «Загальна характеристика емоційної сфери особистості», після спостереження за своїми настроями і почуттями протягом 2-х тижнів і занесенням даних у індивідуальний щоденник емоцій, можна зробити висновок стосовно індивідуального спектру переживань почуттів та емоцій і занести ці результати в індивідуальну «Емоційну карту особистості».

У «Рефлексивному звіті» необхідно відповісти на такі запитання:

- 1) Що дали мені заняття, які я здобув нові уміння, знання і навички, який новий досвід отримав?

- 2) Які нові методи і техніки я навчився використовувати, які результати у процесі їх проведення з іншою особою отримані (приклад діагностичної методики, техніки подолання стресу, саморегуляції тощо)? Який позитивний досвід отримано, а що вимагає додаткового опанування?
- 3) Яка тема найбільше запам'яталася, чим саме, що найбільше вразило?
- 4) Що викликало роздуми, запитання? Які саме?
- 5) Що я планую застосовувати у своєму житті та у професійній діяльності? Що я вже сьогодні можу використати?
- 6) Чого мені не вистачило і я рекомендую включити в тему/курс?

Як висновок зазначимо, що емоційна компетентність практичного психолога є важливою комплексною властивістю, професійно важливою складовою його фахової компетентності, його інструментом діяльності. Вона полягає у здатності усвідомлювати та управляти своєю емоційною сферою у процесі професійного контакту з іншою людиною, вміти розрізняти емоційні стани інших людей та здійснювати на них професійний вплив з метою вирішення їхніх особистісних проблем. Емоційну компетентність можна розвивати під час професійної підготовки шляхом здійснення спеціальної навчальної програми, яка містить комплекс теоретичних, практичних та лабораторних занять і спеціальних методів.

Література

- Гоулман, Д. (2021). *Емоційний інтелект у бізнесі*. Х. : Віват.
- Кириленко, Т. С. (2007). *Психологія: емоційна сфера особистості*. К.: Либідь.
- Лозова, О. М. (ред.) (2014). *Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутніх психологів*. Вінниця: Віндрук.
- Панок, В. Г., Титаренко, Т. М., Чепелєва, Н. В., Рибалка, В. В., Машенко, В. (2001). *Основи практичної психології*. К. : Либідь.
- Павлова, І. Г. (2003). Емоційна зрілість та її основні компоненти. *Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського*, 5-6, 107-116.
- Чебикін, О. Я. (2009). *Становлення емоційної зрілості особистості*. Одеса: СВД Черкасов.
- Bar-On, R. (2000). Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory. In R. Bar-On, J. Parker (Eds.), *Handbook of emotional intelligence* (pp. 363-388). San Francisco: Jossey-Bass.
- Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. (2004). Emotional intelligence: Theory, Findings, and Implications. *Psychological Inquiry*, 15 (3), 197-215.

*Максимов Микола Володимирович,
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри практичної психології та соціальних технологій
факультету психології та соціальних технологій,
ПВНЗ «Європейський університет»
<https://orcid.org/0000-0003-2236-0915>*

Зниження адаптивних можливостей підлітка як наслідок впливу військових дій

Вплив військових дій позначається на всіх дітях України: тих, хто покинув рідну домівку і з тривогою стежить за подіями дистанційно; тих хто залишився й знаходиться в ситуації ризику щомиті; й особливо тих, хто був свідком і тим більше став жертвою трагічних подій. (Бурлака, & Павлюк, 2018; Дубовик, & Коваленко, 2016; Кушнар'ова, 2015; Сирота, 2014; Сухомлин, 2015; Яковлева, & Єгорова, 2014). Відповідно, всі діти мають різну ступінь психологічної травматизації. Фізичний стан підлітків також може бути постраждати внаслідок військових дій. Наприклад, вони можуть отримати поранення, які можуть призвести до інвалідності або хронічних захворювань. Також підлітки можуть перебувати в небезпечних умовах життя та відчувати їхній негативний вплив, таких як підвищений рівень забруднення повітря або води, що може призвести до хвороб та інших фізичних проблем.

Психіка реагує на зовнішню травматичну подію за такою схемою: спершу психіка реагує на травму болісним відчуттям, що вмикає захисні механізми психіки. Потім психічні захисти переходять на примітивний рівень (відхід від реальності, розщеплення, аутизм, виникнення стереотипних реакцій, втрата сенсу існування). Психіка дитини регресує в своєму розвитку, тому звернення до раціональної частини виявляється непродуктивним.

Типові психологічні стани дітей, які пережили бомбардування, бачили руйнування чи були свідками загибелі людей, тим більше своїх рідних, мають такі ознаки.

1. Немотивована тривога, навіть коли дитина вже знаходиться у повній безпеці; дитина пильно стежить за всім, що відбувається навколо, має постійне відчуття загрози.
2. Вибухова реакція. При кожній несподіванці дитина здійснює стрімкі рухи, швидко обертається, може вдарити, коли хтось наближається до неї зі спини.
3. Притупленість емоцій, тобто дитина повністю або частково втрачає емоційні реакції. Їй важко встановлювати близькі та дружні стосунки з оточуючими, для неї недоступні почуття радості, творчий підйом, дитяча безпосередність та спонтанність.

4. Агресивність. Прагнення розв'язувати свої проблеми за допомогою грубої сили. Найчастіше це стосується фізичного силового впливу, але нерідко зустрічається також вербальна та емоційна агресивність.
5. Порушення пам'яті та концентрації уваги, виникають труднощі у зосередженні та згадуванні; при виникненні будь-якого стресового фактору дитина не в змозі зосередитися.
6. Емоційні розлади: постійне почуття жаху, невпевненості, депресія, нервові виснаження, апатія.
7. Вплив травми виявляється на фізіологічному рівні: біль у спині, спазми шлунку, головний біль тощо.
8. Несподівані спогади, коли у пам'яті несподівано виникають сцени, пов'язані з травмуючими подіями. Ці спогади виникають як уві сні, так і в бадьорому стані. Вони виникають у тих випадках, коли навколишнє середовище нагадує ситуацію, яка відбувалася під час травмуючої події: запахи, видовища, звуки тощо. Головна відмінність від буденних спогадів полягає в тому, що посттравматичні «несподівані спогади» супроводжуються сильними почуттями тривоги та страху. Несподівані спогади, які приходять уві сні, викликають нічні страхіття.

Для попередження фіксації зазначених станів й перетворення їх у хронічні розлади психіки необхідно, після завершення рятувальних робіт і відносної стабілізації ситуації, сформувати систему медико-психологічної допомоги, яка має розгалужену структуру:

1. Центри соціально-психологічної підтримки із провідною участю соціальних працівників і психологів для виконання інформаційної та психокорекційної роботи.
2. Амбулаторна психотерапевтична служба для психотерапевтичного консультування й терапії потерпілих з межовими психічними розладами.
3. Стаціонарна психіатрична й психотерапевтична служби для лікування ПТСР, соматоформних і психотичних психогенних розладів.

Важливим є застосування міждисциплінарного підходу, оскільки робота групи фахівців забезпечить більшу ефективність. Група формується з огляду на низку раціональних вимог. Крім професійних якостей практикуючого психолога, важливо правильно вибудувати віковий, гендерний та типологічний склад групи. Керівник має орієнтуватися в особливостях фізичного і психічного здоров'я і витривалості кожного члена групи. Готовність психолога та інших фахівців до роботи в екстремальних умовах зумовлена не тільки знанням вікових особливостей людей і типових регресій

в результаті надзвичайних ситуацій, а й особистої мотивації, сконцентованої на безкорисливому наданні допомоги.

У роботі з гострою реакцією на стрес досить ефективним є дебрифінг (Mitchell, 1983; Mitchell, & Everly Jr., 2001). Дебрифінг – це кризова інтервенційна методика, яка застосовується для подолання кризи, що переживається в зв'язку з трагічними ситуаціями. Серцевина дебрифінгу – фасилітоване групове обговорення, яке складається з говоріння, слухання, прийняття рішень, навчання, проходження етапів цього методу та доведення зустрічі до результативного закінчення. До списку умінь керівника входять: його ефективні дії на всіх етапах групового обговорення, знання закономірностей групової динаміки та їх використання у терапевтичних цілях, фасилітація, контроль за переміщенням членів групи усередині і поза кімнатою, де відбувається дебрифінг, контроль за часом, індивідуальні контакти з тим, хто переживає дистрес. Чисельність групи для психологічного дебрифінгу варіюється навколо цифри 15. Необхідна підготовка психологів, які володіють засобами допомоги в кризових ситуаціях. Досі не було великої потреби в таких фахівцях, тож їх в Україні наразі обмаль.

Література

Бурлака, Н. В., & Павлюк, Р. В. (2018). Психологічні особливості стану депресії у підлітків, які пережили війну на Донбасі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, 4(52), 123-129.

Дубовик, С. В., & Коваленко, Л. А. (2016). Психологічні наслідки військових дій на підлітків. *Психологія і освіта*, 4(37), 32-39.

Кушнарєва, І. (2015). Психологічні аспекти адаптації підлітків, які брали участь у бойових діях на Донбасі. *Актуальні проблеми психології*, 2(15), 115-124.

Сирота, Ю. (2014). Війна і діти: психологічні наслідки військових дій на підлітків. *Медицина і освіта*, 1, 39-44.

Сухомлин, О. (2015). Посттравматичний стресовий розлад у підлітків як наслідок військових дій. *Український вісник психоневрології*, 23(2), 104-109.

Яковлева, Т. В., & Єгорова, В. А. (2014). Психологічні наслідки війни для дітей і підлітків. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, 2(26), 140-144.

Mitchell, J. T. (1983). When disaster strikes ... the critical incident stress debriefing process. *Journal of Emergency Medical Services*, 8, 36-39.

Mitchell, J. T., & Everly Jr., G. S. (2001). *Critical Incident Stress Debriefing: an Operations Manual for CISD, Defusing and Other Group Crisis Intervention Services*. Ellicott City, MD: Chevron Publishing.

*Найдюнова Любов Антонівна,
доктор психологічних наук,
член-кореспондент НАПН України,
заступник директора з наукової роботи
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>*

*Найдюнов Михайло Іванович,
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор Державного університету інфраструктури та технологій,
директор Інституту рефлексивних досліджень і спеціалізацій ІРІС
<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>*

Процеси групової рефлексії в посттравматичному зростанні і повоєнному відновленні громад

більшість людей продовжує продуктивне життя і відновлює психічне здоров'я.

Для повоєнного відновлення громад міжгрупові і внутрішньогрупові процеси дуже важливі, особливо після окупації, в ході якої українці зазнавали впливу системи пропаганди тоталітарної країни-терориста, що спрямовані на пригнічення суб'єктності. Індивідуальна суб'єктність людини супротивно пов'язана з груповими суб'єктами, до яких особа належить, з якими ідентифікується, спільно діє і здійснює рефлексію дій та внесків (Найдюнова, 2012).

В екстремальних подіях війни виникають нові групові суб'єкти, які дають людині ресурси спільності для долаття надзвичайних викликів на рівні життя і смерті. Вихід із надзвичайної ситуації пов'язаний з необхідністю перебудови конфігурації індивідуально-групової суб'єктності, налаштування її на нові обставини, темпоритми і навіть співвідношення цінностей. Часто повернення до минулих групових ідентичностей та продуктивність іпостасей групових суб'єктів у психіці людини відчувається заблокованою. Або через просторово-діяльнісну відірваність від колективних дій провідного групового суб'єкта, або через невідповідність поділеного досвіду і емоцій з поточним груповим оточенням, або через міжгрупові конфлікти. Тобто, групові суб'єкти перестають виконувати ресурсну функцію для індивідуального суб'єкта, і це стає одною з ознак посттравматичного стресового розладу в формі симптомів ізоляції. Відповідно задача допомоги полягає у створенні середовища для потенції відновлення ресурсної функції групової суб'єктності.

Трансформації групового та індивідуального суб'єкта, спеціалізовані для інтенсивних енергетичних витрат надзвичайної ситуації бойових дій або окупації, у мирному житті без відповідного навантаження руйнують людей

так само, як і стрес руйнує тіло без відреагування. Таке поглиблення розуміння схеми ПТСР принципово змінює роль психолога, сім'ї, спільноти побратимів, які утворюють контур інтерсуб'єктності з бійцем і дають можливість відновити в технологічно оснащених умовах ресурси трансформаційності суб'єктності (Найдьонов, 2019).

Процеси групової рефлексії в рефлексивно насиченому середовищі спілкування забезпечують трансформаційність суб'єктності, сприяють переосмисленню подій на життєвому шляху, переосмисленню і відновленню індивідуальних цінностей, відповідних груповим суб'єктам.

На рівні громади, розірваної війною, у міжособистісному просторі спілкування формуються стихійно феномени захисних мембран – утворення анклавів, представники яких не можуть спілкуватися один з одним, оскільки їхні різні групові суб'єкти конфронтують, перетин цих захисних мембран викликає сильний психологічний біль і страждання. Мембрани виникають як тимчасові динамічні феномени (Найдьонова, 2021; 2022), які базуються на ситуативному суб'єктивному виборі зменшення страждання, але можуть підкріплюватися стихійними соціальними нормами і владними іграми, і таким чином, консервуватися, що буде затримувати відновлення громади як здорового підтримуючого соціального середовища і єдиного локального групового суб'єкта.

Ситуація війни полягає в довготривалій перспективі не лише в подоланні колективної травми цієї війни, але й у створенні запобіжників відновлення тоталітаризму в його нових обличчях. Розібратися в когнітивних та емоційних соціальних механізмах пригнічення і експлуатації суб'єктності, які використовуються тоталітарною країною-сусідом як налаштування населення на війну, – окреме завдання, яке пов'язане із політикою пам'яті і відновлення громад, і яке неможливе без врахування рефлексивних механізмів трансформації суб'єктності. Передати досвід війни нащадкам потрібно так, щоб він не став колективною історичною травмою. Адже наступним поколінням прийдеться вирішувати не менші виклики, ніж травма війни, наприклад, екологічні. Злочин Росії як тоталітарної системи, полягає в тому, що це злочин проти людства в цілому, яке мало би концентруватися на розв'язанні глобальних проблем, а не витратити ресурси на збройне вбивство. Задача може бути сформульована таким чином – переробити колективну травму так, щоб отримати посттравматичне зростання.

Які процеси запускаються для посттравматичного зростання: відбувається переосмислення картини світу. Травма – це обрушення картини світу, бо в тому світі, який я вважав своїм, такому, як я собі його уявляв, того, що трапилося – не могло статися. Тому травма – це не лише зовнішня подія, це й руйнація внутрішніх основ, конструкції життя. Когнітивна складова трав-

ми – обрушення смислової картини світу. Посттравматичне зростання – це розбудова нової картини світу, в якій створюються нові смисли, надаються подіям минулого і майбутнього нові значення. Картина світу розбудовується по-новому – нова реальність і конструкція нового свого життя в новій реальності. Якщо цієї когнітивної, а точніше рефлексивної роботи переосмислення і самовизначення не відбувається, людина продовжує перебувати в просторі страждання.

Чому в посттравматичному зростанні і у відновленні громад є схожі функції рефлексивних процесів? Громада, як суб'єкт, розірвана війною, зруйновані цикли неперервності її життєзабезпечення. Особливо, якщо це деокупована громада, яка певний час перебувала під тиском пропагандистської тоталітарної машини. Цей пропагандистський тиск реалізується не лише в медіа, повним ходом відбувається індоктринація «руського міра» засобами освіти, культури. Все працює на фальшування реальності і викривлення уявлень про світ, пригнічення суб'єктності і заміни її образом величі якогось групового надсуб'єкта, заради якого всі живуть (коротка формула «російської государственности»). Розірваність громади в умовах, коли це сплачено життями і з тієї, і з іншої сторони анклавів, може бути подолана тільки за умови конструювання нової спільної картини світу. Власне когнітивні аспекти і активізація рефлексивних процесів – це необхідна складова повоєнного відновлення. Супротивно це стосується і особистості в її зв'язках з групами, і громади, яка є середовищем проживання, місцем життя багатьох груп.

Схеми і технології активізації рефлексивних процесів мають досить довгу історію створення. Накопичено величезний досвід управління рефлексивними процесами в різних парадигмах – у дослідженнях соціальної перцепції, соціальних когніцій і метакогніцій, в управлінні та економіці, в освіті і навчанні, в комунікації. На жаль, інструментальна складова знань про схеми і процедури організації процесів групової рефлексії з урахуванням трансформаційності суб'єктності (Найдьонов, 2005; 2010) ще не стала широко доступним знанням. Навпаки, часто рефлексія ототожнюється з будь-якою критикою і відкидається, сприймається як витратний, а не конструктивний процес, – через незнання давно виявлених закономірностей. Включення знань про групову рефлексію в базовий набір соціотехнологічних знань професіоналів є в умовах війни і повоєнного відновлення абсолютно необхідним, щоб протистояти ворожим інформаційним впливам. Головні конструкти інформаційних впливів країни-терориста будуються на знаннях про рефлексивні процеси, експлуатуючи існуючі закономірності, тому потрібно ефективно протистояти цьому, озброївшись знаннями вищого психологічного порядку, створеними в українській психології групової рефлексії.

Базовий набір діючих схем рефлексії від найпростіших – вікно Джогарі, ранги рефлексії, описаних у підручниках (Найдьонова, 2015; Найдьонова та ін., 2013), до найбільш складних – багатокomпонентних і параметричних, що працюють в умовах складнокоординованості (Найдьонов, 2008), є необхідними для критичного осмислення і переосмислення реальності, розірваної війною, для повоєнного відновлення.

Розуміння процесів групової рефлексії та володіння технологіями створення збагаченого рефлексивного середовища, прийняття колективного рішення груповим суб'єктом, знання психологічних фаз відновлення громади – необхідні компоненти спільного кластеру знань для управлінців у громадах і фахівців допомагаючих професій.

Література

Найдьонов, М. І. (2005). Взаємопроникнення цінностей: технологічне забезпечення розвитку групового суб'єкта. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Психологічні науки*. 12. 6(30). 1: 284–298. http://iris-psy.org.ua/publ/st_0064.pdf

Найдьонов, М. І. (2008). *Формування системи рефлексивного управління в організаціях*: монографія. К. : Міленіум.

Найдьонов, М. І. (2010). Потенціал та актуалізація суб'єктності з позицій переосмислення її як ресурсу. *Вісник Одеського національного університету. Серія "Психологія"*. 15(11). 2: 84–93. — Url: https://iris-psy.org.ua/publ/st_0099.pdf

Найдьонов, М. І. (2019). Стандартизована суб'єктивність психолога і суб'єктність особистості в рефлексивному підході до надання психологічних послуг з реабілітації [Електронний ресурс]. http://iris-psy.org.ua/publ/st_0146f.pdf

Найдьонова, Л. А. (2012). *Рефлексивна психологія територіальних спільнот*. К. Міленіум.

Найдьонова, Л. А. (2015). *Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу*. К. : Міленіум.

Найдьонова, Л. А. (2021). Соціальна реабілітація постраждалих спільнот: групова рефлексія зіцнення. У О. В. Чуйко (ред.) *Сучасні теорія і практика соціальної реабілітації* : монографія. К. : ВПЦ «Київський університет», 90–119.

Найдьонова, Л. А. (2022). *Розвиток медіаосвіти в територіальній громаді для подолання наслідків війни*. Методичні рекомендації (у друці).

Найдьонова, Л. А., Баришполец, О. Т., Голубева, О. Є., Череповська, Н. І. (2013). *Практикум «Медіакультура»: Робочий зошит курсу за вибором для учнів 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. К. : Міленіум.

*Остапенко Ірина Віталіївна,
кандидат психологічних наук,
завідувачка лабораторії психології політичної поведінки молоді
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0001-6710-5964>*

Національна самоідентифікація молоді України: динаміка змін

Проблема національної самоідентифікації молоді постає особливо гостро у воєнний час, коли вона може стати причиною зміни місця проживання та навіть питанням життя чи смерті. Для виявлення динаміки змін особливостей самоідентифікації української молоді ми вирішили звернутися до дослідження, що проводилося у 2017 р. та порівняти його з результатами, отриманими у 2023 році.

Для цього ми використовували найбільш популярну серед самоідентифікаційних методик «Хто я?» (автори – М. Кун та Т. Макпартленд), яку застосовують як універсальний вимірювальний інструмент для вивчення різних типів ідентичності (Воропаєва, 2016).

Методика М. Куна і Т. Макпартленда була створена для вивчення установок індивіда на себе і широко використовується для виявлення змістовних характеристик ідентичності: насамперед когнітивних, а також ціннісно-мотиваційних, афективних, поведінкових. Вона становить вільні самоописи з наступною контент-аналітичною обробкою, тобто відноситься до методів нестандартизованих самозвітів, що мають свої плюси (можливість аналізувати самоопис і самоставлення, виражене мовою самого суб'єкта) і мінуси (складність самоопису, неоднозначність інтерпретації).

Методика, розроблена в рамках айовської школи символічного інтеракціонізму, є однією з найпопулярніших і затребуваних методів дослідження різних аспектів і видів ідентичності. Так, за допомогою даної методики досліджуються статеві, гендерні, вікові, етнічні (національні), сімейні, професійні, особистісні та інші самоідентичності (Остапенко, 2019).

Випробуванням пропонується 20 разів відповісти в письмовій формі на запитання "Хто я?" На виконання тесту дається 12 хв. Обробка відповідей за методикою "Хто я?" включає в себе кількісний і якісний аналіз отриманих даних. Обробка відповідей здійснюється методом контент-аналізу.

Протягом 2017 року з допомогою методики «Хто я?» проводилося дослідження серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного про-

філію (загальний обсяг вибірки – 130 осіб, з них: 72 жіночої статі та 58 чоловічої статі).

За результатами аналізу результатів дослідження було отримано такі характеристики Я-ідентифікацій, як відповідь на запитання «Хто я?» (в порядку частоти називання):

1) студентка, студент; 2) людина; 3) донька, син; 4) подруга, друг; 5) дівчина, хлопець; 6) брат, сестра; 7) українка, українець; 8) онучка, онук; 9) громадянка (громадянин) України; 10) особистість; 11) представник професії; 12) спортсменка, спортсмен; 13) кохана, коханий; 14) сусідка, сусід; 15) працівник; 16) племінниця, племінник; 17) індивід; 18) індивідуальність; 19) хазяйка, хазяїн; 20) мандрівник.

У 2017 р. нами було визначено такі особливості національного самоідентифікування студентської молоді: зростання ступеню значущості національної ідентичності в просторі «Ми-ідентифікацій» порівняно з простором «Я-ідентифікацій»; позитивну валентність ідентифікаційних характеристик, пов'язаних з національною ідентичністю (Соснюк & Остапенко, 2017).

У 2023 р. також було проведено дослідження із застосуванням даної методики серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілю (загальний обсяг вибірки – 215 осіб).

За результатами аналізу даних дослідження 2023 р. було отримано такі характеристики Я-ідентифікацій, як відповідь на запитання «Хто я?» (в порядку частоти називання):

1) людина; 2) українець, українка; 3) дівчина, хлопець 4) студент, студентка; 5) донька, син; 6) майбутній представник професії; 7) онук, онучка; 8) подруга, друг; 9) громадянин, громадянка; 10) брат, сестра; 11) особистість; 12) спортсменка, спортсмен; 13) коханий, кохана; 14) митець; 15) професіонал; 16) читач; 17) мандрівник; 18) меломан; 19) мрійник, мрійниця; 20) платник податків.

Таким чином, можна зробити висновок, що, порівняно з результатами дослідження 2017 р., відбулося зростання ступеню значущості національної ідентичності для молоді. Але в цілому, обидва дослідження засвідчили, що уявленням молоді про себе властиві: досить високий рівень диференційованості та позитивна валентність «Я-ідентифікацій». Порівняно з попереднім дослідженням цього року істотно збільшилась кількість слів, що вживаються для самоопису, особливо у студентів, що залишились в Україні. При цьому вони використовують переважно іменники та дієслова, а респонденти, що знаходяться поза межами України – переважно прикметники. Тобто самоідентифікація студентів, що залишились в Україні, має переважно раціональний характер, а у тих, що виїхали в Європу – емоційний.

Література

Воропаєва, Т. (2016). Спільна ідентичність в контексті консолідації українства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. 1, 11–14.

Остапенко, І. В. (2019). *Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді : методичний посібник*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД.

Соснюк, О. П. & Остапенко, І. В. (2017). Психосемантичні особливості національної та громадянської ідентичності студентської молоді. *Український психологічний журнал*, 2 (4), 164–176.

Плетка Ольга Тарасівна,
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
<https://orcid.org/0000-0002-9248-246X>

Прояв територіальної ідентичності як складової міжгрупової взаємодії в умовах війни

Територіальна ідентичність є складовою ідентичності людини та має впливає на її прийняття самої себе. Умови довкілля, за яких зростала людина, залишали в психіці людині психологічні маркери її ідентифікації. Так, важливими для дитини, що змалку споглядає за природою, могли бути лани та поля її невеличкого селища, а міська дитина залюбки пишалась би багатоповерхівками, в одній з яких вона мешкала. На запитання «Хто Я?» ці діти в дорослому віці відповіли б по-різному, і це більшою мірою залежало б від місця проживання цих людей.

Оточення людини, зокрема, близькі та родичи, також впливали на самосприйняття людини, поки вона дорослішала. Це могли бути трохи інші соціально-психологічні маркери: яка ця людина, до якої соціальної групи належить. У давні часи такі запитання були важливими, щоб оцінити небезпеку чи соціальний статус людини, яка взаємодіє з тобою, в структурі соціального устрою місцевості. Кожне село та місто формувало в людині певну ідентифікацію. Представники інших сіл чи міст (країн) помічали особливості, які вирізняли представників територіальної ін-групи від аут-групи, тобто вирізняли нетутешніх від тих, з ким вони зазвичай спілкувалися в

своєму найближчому соціальному оточенні, і тоді їм треба було шукати компроміси чи спільні інтереси поміж цих соціальних груп.

Феноменологія територіальної ідентичності має не тільки вузький, локальний характер, а й розповсюджується на громаду, націю чи державу в цілому. Тоді запитання «Хто Я?» має відповіді, які стосуються громадянства тієї чи іншої людини: громадянином якої держави є респондент. Незважаючи на те, що в суспільстві існує низка стереотипів та упереджень стосовно громадян інших держав, що може мати в основі реальні історичні факти, а може бути результатом успішної провокаційної роботи зацікавлених сторін (ворожих аут-груп), кожна людина сама визнає чи не визнає їх та приймає рішення стосовно характеру спілкування з певною особою, представником тієї чи іншої держави (спільноти).

Отже, тут йдеться про міжгрупову взаємодію між представниками умовних груп, наприклад, громадян Ізраїлю та громадян Палестини або між мешканцями різних регіонів країни, якщо звузити масштаб комунікації. Тобто, існують умовні великі групи людей, які між собою певним чином взаємодіють, і, що важливо, чітко усвідомлюють свою належність до цих груп за ознакою територіальності. Усередині груп відбуваються процеси внутрішньої диференціації, що й визначає умови взаємодії членів групи між собою. Характер взаємодії може змінюватися час від часу, і ці зміни будуть залежати як від зовнішніх, так і від внутрішніх умов.

Внутрішніми умовами є всі внутрішньогрупові ситуації, що призводять до «рокіровки» та зміни позиціонування учасників групи. Зовнішні умови, які впливають на зміни характеру міжгрупової взаємодії, поряд з локальними, можуть бути глобальними, тобто зміни відбуваються на планетарному рівні, а також масштабними, наприклад, коли задіяні декілька країн. Звісно, до таких масштабних умов відносяться воєнні дії.

Повномасштабне вторгнення РФ на територію України в лютому 2022 року також змінило ракурс уваги громадян країни до таких питань, як власна територіальна ідентичність. Завдяки зміні ставлення до ворога взаємодія з представниками РФ набула зовсім іншого значення, ніж у попередні періоди співіснування України та РФ. Так, зазвичай толерантне ставлення українців до представників інших територіальних аут-груп, прагнення до дружніх стосунків та інтеграції досвіду інших країн доповнилися чітким усвідомленням своєї власної ідентичності, як національної, так і територіальної. Власне, національна ідентичність і містить, як складову, територіальну.

Крім того, в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну, збільшилася частка українців, які змінили своє позитивне або розмите-нейтральне ставлення до громадян РФ, як великої територіальної групи, на негативне. Так, в Україні у лютому 2021 року добре ставилося до Росії 41 % українців.

Погано ставилися приблизно стільки ж – 42%. Водночас, варто зазначити, що починаючи з 2008 року росіяни традиційно більш негативно ставилися до українців, ніж українці до росіян (Київський міжнародний інститут соціології, 2021). Громадська думка щодо війни на Донбасі характеризувалася складністю й неоднозначністю, містила чимало суперечностей (Імшенецька, Базь, Черниш, 2022). На тепер ситуація кардинально змінилася. В умовах окупації росіянами значної території України. Якщо напередодні війни, в лютому 2022 року, 46,4% українців вважало саме російську владу винною в загрозі повномасштабного вторгнення, то в 2023 році таких уже 72,0%. Якщо напередодні війни 40,5% українців вважало, що Україна веде народну війну проти окупантів, то наразі 84% погоджується з цією думкою (Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023). Лише 7,8% українців вважають, що росіяни та українці – один народ, а 77,4% погоджується з думкою, що нарешті для всіх стало очевидним, що за своєю ментальністю та укладом життя росіяни та українці зовсім різні народи (там само).

Окупація частини території країни дозволила усвідомити, що це наш дім, ми українці маємо право захищати її та владувати на своїй землі. Відстоювання територіальних кордонів також вплинуло на усвідомлення своєї належності до країни, до цієї землі. В умовах війни загострюються питання про власне ставлення до інших, виокремлюється ворог та виникає потреба захищати свою землю й самих себе.

Наше авторське опитування людей у різних регіонах країни (91 респондент) показало, що наративи соціальної взаємодії в умовах війни містять ознаки прояву територіальної ідентичності, а саме: «загарбники..., прийшли на нашу землю», «переживаю за країну», «відчуваю ненависть до агресора та повагу до своїх», «ще більше люблю свою країну та своє місто». Також цікавими виявилися наративи стосовно поняття «моя земля». Респонденти позначили його такими почуттями та відчуттями: гордість, незламність, незалежність, мужність, стійкість, любов, ідентичність з предками та родом, відчуття дому, радість, впевненість, надійність, рідне. Щодо поведінкових проявів взаємодії із загарбниками, то учасники опитування зазначили, що під час війни важливо мати агресивну відповідь на вторгнення, зневажливе ставлення, ігнорування спроб налагодження комунікації.

Опитування показало, що в умовах війни українці підкреслюють власну територіальність на всіх рівнях взаємодії, пишаючись тим, що вони з України. Це проявляється на емоційному, пізнавальному та поведінковому рівнях як головна аргументація щодо своєї групової належності. Обрані стратегії можливої міжгрупової взаємодії висвітлюють тенденцію до видалення ворожих груп з цієї сфери за рахунок ігнорування, презирства, ненависті та зневаги до росіян. З'явилося бажання об'єднатися з друзіми

до нас народами, зберігаючи свою унікальність та популяризуючи свою українську культуру та її переваги. Така опора українців у взаємодії на інші соціальні групи, на дружні до них аут-групи стає в нагоді в процесі прояву власної територіальної ідентичності. Зауважимо, що акцентування на територіальній ідентичності яскраво проявляється під час загрози або втраті самої території. Коли такої загрози немає або вона мінімальна, то територіальна ідентичність у взаємодії особливо не зазначається, на неї не звертається увага. Тобто, повномасштабне вторгнення РФ в Україну сприяло прояву територіальної ідентичності як належності до громадян країни. Усвідомлення власної ідентичності призвело до диференціації в уявленнях інших територіальних груп, поділивши їхніх представників на своїх, дружніх та ворожих. Також в уяві українців відбувається чітка поляризація своєї територіальної групи та територіальної групи ворога, що унеможливило будь-яку взаємодію з країною-агресором, крім воєнної (повернення своїх територій та людей). У своїй групі спостерігається процес консолідації задля спільної мети – перемоги над ворогом.

Отже, територіальна ідентичність в умовах війни стає провідним аргументом у процесах міжгрупової взаємодії, як приналежність до великої соціальної групи громадян країни, та наочно проявляється під час взаємодії з представниками інших територіальних груп. Локальна територіальна ідентичність, як належність до певного регіону України, яка в умовах мирного життя переважала в мешканців певних регіонів, під час війни стає менш важливою, бо національно-територіальна ідентичність на рівні країни консолідує сили на збереження цілісності держави і дозволяє захищатися від ворогів.

Література

Імшенецька, І., Базь, Л., Черниш, Л. (2022). Стан суспільної свідомості в Україні напередодні повномасштабного російського вторгнення. Лютий 2022: інформаційний бюлетень. К. : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Київський міжнародний інститут соціології (2021). Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, лютий 2021 року. <https://kiis.com.ua/?Lang=ukr&cat=reports&id=1015&page=1>

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (2023). Результати всеукраїнського репрезентативного опитування – «Стан суспільної свідомості в Україні під час повномасштабного російського вторгнення». <https://ispp.org.ua/2023/07/24/2023-rezultati-vseukraiinskogo-reprezentativnogo-opituvannya-stan-suspilnoi-svidomosti-v-ukraini-pid-chas-povnomasshtabnogo-rosijskogo-vtorgnennya/>

*Позній Олександр Володимирович,
аспірант 4-го року навчання,
кафедра соціології та публічних комунікацій
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
<https://orcid.org/0009-0006-5673-7775>*

Детермінанти змін ставлення населення України до психологічної допомоги в умовах воєнного стану в країні

Надання психологічної допомоги різним верствам населення займає одну з ключових позицій у сучасному розвитку психологічного дискурсу. У межах наукових пошуків вітчизняних та закордонних дослідників можна зафіксувати суттєву сегрегацію напрямків вивчення психологічної допомоги: від роботи з людьми, які пережили психічне та фізичне насилья, до тих, хто постраждав у різнопланових катастрофах, терористичних актах чи внаслідок воєнних дій. Дослідження психологічного стану, концептуалізація й виокремлення нових механізмів надання психологічної допомоги постраждалим внаслідок воєнних дій постає одним із найбільш актуальних наукових напрямів на даний час. Для актуалізації обраної проблематики слід виокремити дослідження, які фокусують наукову оптику на проблематиці вивчення психологічної допомоги такого характеру. До них слід віднести напрацювання з психологічної роботи з військовослужбовцями та ветеранами (Кокун, Агаєв, Пішко, Лозінська, Остапчук, 2017; Боровик, Лукін, Охременко, 2022; Кокун, Пішко та ін., 2023). Окремо слід виокремити проблематику надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам (ВПО), яка стала актуальною для України ще з 2014-го року, й украй загострилася після повномасштабного вторгнення росії. Теоретичним підґрунтям нашої роботи стали напрацювання, присвячені технологіям вивчення посттравматичного стресового розладу (Кісарчук та ін., 2020; Каменчук, 2022).

Зауважимо, що кризові умови в Україні, починаючи з карантинних заходів і до воєнного стану, суттєво актуалізували запити на вивчення психічного стану постраждалих груп населення не лише військовослужбовців, але й вимушено переміщених осіб. Для емпіричної акцентуації обраної проблематики звернемось до результатів соціологічного дослідження «Проблеми і потреби внутрішньо переміщених осіб» проведеного за участю автора (Гліжинська, Єременко, Макарова, Позній, 2022).

Спочатку визначимось із ставленням респондентів до психологів. Обізнаність учасників фокус-групових дискусій щодо психологів, можливості отримання психологічної допомоги в складних життєвих умовах є високою, оскільки ця галузь знань та професія не є новими для українського суспільства. Ще однією особливістю є те, що при високому рівні обізнаності,

учасники дискусій не зверталися самі до психолога та не знають людей (друзів, знайомих, родичів тощо), які б зверталися. Проте потрібно також акцентувати увагу на тому, що в переліку затребуваних професій представники кожної з цільових груп (внутрішньо переміщені особи, волонтери та активісти, місцеве населення) вказали саме психолога, що дає нам можливість стверджувати, що хоча на даний момент масовізації запитів на психологічну допомогу немає, але ситуація доволі швидко змінюється у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в країні.

Більш детально ознайомившись зі змінами ставлення населення до надання психологічної допомоги, особливо в умовах воєнного стану в країні та потенційної масової травматизації, респонденти зазначають, що спокійно ставляться до звернень за психологічною допомогою. Таким чином, можна зроби висновок, що звернення до психолога (з метою отримання психологічної допомоги) суспільством не осуджується, проте відбувається блокування на рівні індивіда – внутрішнього стереотипного ставлення.

Традиційним також є сприйняття образу психолога в очах суспільства – це людина, яка готова вислухати й порадити. Проте існує нерозуміння потреби в такій спеціалізованій професії, оскільки кожен має друзів/родичів, які також можуть виконати «роль» психолога. Відповідно наступним висновком із проведеного дослідження є те, що потрібно проводити не просто інформаційну роботу щодо присутності психологів у суспільному просторі українців, а й більш детально роз'яснювати, що саме він робить і яким чином може допомогти. Важливим є чітке розмежування можливостей надання психологічної допомоги та «телефону довіри», оскільки за одну зустріч чи телефонний дзвінок проблема не вирішується.

Внутрішньо переміщені особи є специфічною та складною в роботі категорією, яка має свої життєві історії та проблеми. Працюючи з ними, психолог повинен мати високу професійну компетентність та досвід, і лише в такому варіанті можна змінити у ВПО хибну уяву про саму роботу психолога, допомогти їм відкритися та надати кваліфіковану психологічну допомогу.

Окремо визначимо причини звернення до психологів. На жаль, більшість респондентів зазначають, що легітимним приводом звернення за психологічною допомогою є тільки критична ситуація. Для внутрішньо переміщених осіб, волонтерів, активістів та місцевого населення це можуть бути: пережиті жахи війни (обстріли, евакуація, втрата будинку та інші), смерть близької людини або аналогічна трагедія, пережите насильство у різних формах (фізичне, психологічне, сексуальне), «психологічні травми» в дітей, нестабільна психіка. Тільки за таких ситуацій людина готова звертатися за допомогою. Тому важливим аспектом інформаційної підтримки розвитку практик звернення за психологічною допомогою є демонстрація

того, що психолог – такий самий лікар, як і терапевт, кардіолог, стоматолог чи будь-який інший, а відповідно, і звертатися за допомогою до лікаря потрібно завчасно, не чекати критичного стану.

Наступним кроком має стати поступове зниження рівня «критичного стану» людини, за якого вона можна звернутися за допомогою, і тільки потім можна отримати перехід подібних практик на рівень повсякдення. Мотиваційними чинниками для звернення за психологічною допомогою, окрім критичних ситуацій, можуть бути: бажання «захистити» дітей (щоб подібний стан не мав відбитку на родині); приклад інших (друзі ходять, відповідно і мені буде не соромно); цікавість – бажання самостійно розібратися, хто ж такий психолог і чим саме він може допомогти; самотність/брак спілкування. Ключовими питаннями для побудови інформаційної політики розвитку психологічної допомоги в Україні можуть стати такі: розвіювання страху звернення; трансформація страху осуду на позитивне сприйняття; розуміння того, що психолог – друг/лікар; чітке окреслення можливостей психолога та ресурсів отриманої допомоги; розмежування безоплатної та платної допомоги (прозорість фінансової складової).

Підводячи підсумки, зазначимо, що представлені результати повинні слугувати завданням окреслення напрямів наукового вивчення механізмів психологічної допомоги населенню України в умовах воєнного стану в країні. Актуальним видається подальше вдосконалення дослідного інструментарію дослідження психічного стану ВПО та технологій його стабілізації.

Література

Боровик, М. О., Лукін, Б. П., Охременко, О. Є. (2022). Психологічна допомога з метою подолання наслідків воєнного стану. У *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану*. Харків: ХНУВС, 165-168. URL: <http://surl.li/jpelb>

Гліжинська, О., Єременко, А., Макарова, І., Позній, О. (2022). *Проблеми і потреби внутрішньо переміщених осіб*. URL: <https://activegroup.com.ua/2022/05/31/problems-i-potrebi-vnutrishno-peremishhenix-osib-rezultati-yakisnogo-doslidzhennya/>

Каменщук, Т. (2022). Роль і місце психологічної допомоги для внутрішньо переміщених сімей в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*, 1, 21-27. <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2022-1.04>

Кісарчук, З. Г. (ред.), Омельченко, Я. М., Лазос, Г. П., Гурлева, Т. С., Плєскач, Б. В., Гребінь, Л. О., Журавльова, Н. Ю., Литвиненко, Л. І., Уркаєв, В. С. (2020). *Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у*

подоланні проявів посттравматичного стресового розладу. Київ: Видавничий Дім «Слово».

Коkun, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Остапчук, В. В. (2017). *Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.

Коkun, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Олійник, В. О., Хоружий, С. М., Ларіонов, С. О., Сириця, М. В. (2023). *Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами : метод. посіб.* Київ: ТБЦ.

Романовська Діана Дорімедонтівна,
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії прикладної психології освіти
Українського науково-методичного центру практичної
психології і соціальної роботи НАПН України;
завідувач науково-методичного центру практичної психології та
соціальної роботи Інституту післядипломної
педагогічної освіти Чернівецької області
diana_roma@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3004-6734>

Науково-методичний супровід діяльності фахівців психологічної служби в умовах війни

Повномасштабна війна, яку росія веде проти України впливає на стан учасників освітнього процесу. Частина з них відчуває та переживає стресові реакції внаслідок пережитих травматичних подій та втрат, інформаційних впливів. За таких умов істотно зростає роль фахівців психологічної служби системи освіти, які протягом 2022-2023 рр. здійснюють психосоціальну підтримку та надають психологічну допомогу педагогічним працівникам, здобувачам освіти, батькам та внутрішньо переміщеним особам у рамках своїх робочих годин та поза робочим часом як волонтери.

Для практичних психологів та соціальних педагогів закладів освіти переорієнтування професійної діяльності, відповідно до викликів війни, у формат першої та кризової психологічної допомоги учасникам освітнього процесу та усім громадянам країни стали нелегким випробуванням. Збереження психічного здоров'я, нормалізація та стабілізація психоемоційного стану, відновлення відчуття психологічної безпеки в учасників освітнього процесу. Перший місяць війни показав неготовність значної частини

фахівців психологічної служби закладів освіти до роботи з такими проблемами в умовах війни, особливо з сім'ями вимушених переселенців, які зазнали травматичного стресу.

Спочатку у фахівців психологічної служби відбулося своєрідне «завмирання» у професійній діяльності, але потім поступово почалося функціональне відновлення базових знань і вмінь, та розпочався процес набуття нових компетентностей, актуальних для надання якісної психосоціальної підтримки та допомоги в умовах викликів війни.

Практичні психологи і соціальні педагоги закладів освіти Чернівецької області з моменту відновлення освітнього процесу (14.03.2022) надавали психологічну допомогу не тільки здобувачам освіти, батькам і педагогам, але й вимушеним переселенцям з інших областей. Протягом весни 2022 року Чернівецька область прихистила 103 тисячі внутрішніх переселенців, з них 33 тисячі дітей, з яких близько 3,5 тисяч долучились до навчання у закладах загальної середньої освіти Буковини, 4 тисячі у закладах дошкільної освіти (Завершення..., 2023).

З метою налагодження ефективної роботи практичних психологів та соціальних педагогів закладів освіти в умовах війни та визначення актуальних потреб практичних психологів, соціальних педагогів щодо науково-методичного супроводу Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України спільно з науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області було проведено дослідження з визначення особливостей діяльності практичних психологів, соціальних педагогів закладів освіти в умовах війни з 24.02.2022. Учасниками онлайн-опитування стали 224 фахівця психологічної служби закладів освіти, з них 178 практичних психологів та 46 соціальних педагогів усіх типів закладів освіти.

Фахівці, що брали участь в опитуванні, зазначили, що, крім організації психологічного супроводу освітнього процесу в період війни, вони здійснювали психологічну допомогу постраждалим українцям з інших областей, які знаходилися під опікою закладів освіти у територіальних громадах. У 200 закладах освіти, які вони репрезентували, проживало протягом березня-квітня 2022 року 8713 внутрішньо переміщених осіб, з них – 3420 дітей. Більшість з них перебували у закладі освіти тимчасово, від 2 до 10 діб, а потім переїжджали за межі України. У період війни фахівці охопили психологічною допомогою та підтримкою 4003 (46%) ВПО, з них – 1818 (53%) дітей. Респонденти зазначили, що частині ВПО (25%) вони надавали системну соціально-психологічну допомогу; ще 27% ВПО потребували періодичної допомоги від психолога; з 35% ВПО мали одноразові контакти; і менша

частина (13 %) ВПО відмовлялася від такої допомоги, зазначивши, що в ній немає потреби (Романовська, 2022, с. 149).

Найчастіше до фахівців психологічної служби внутрішньо переміщені особи зверталися із такими запитами (Романовська, 2022, с. 150):

- проблеми емоційних порушень – страх, напруга, тривога (59,2%), страх за близьких (44,5%), втома та виснаження (35,6%);
- потреба у відновленні почуття безпеки (30,4%);
- страх сирен (29,8%);
- труднощі адаптації до нових умов (27,2%);
- як розповідати дітям про війну, втрату (21,5%);
- відсутність мотивації до навчання, роботи (19,4%);
- почуття агресії, гніву, ненависті (14,1%);
- соматичні проблеми – болі в тілі, поганий сон (13,6%);
- поведінкові порушення (13,6%), панічні атаки (12,6%);
- почуття провини, провини вцілілого (9,4%);
- втрата, горе, горювання (8,9%);
- гострі стресові реакції (ступор, тремор, уникання, гіперчутливість, гіперактивність) (6,3%).

Діяльність фахівців психологічної служби до війни в умовах карантину та дистанційного навчання була в більшій мірі спрямована на просвітницько-профілактичну роботу, а саме: запобігання та протидію порушень прав дитини, домашнього насильства; організацію заходів щодо подолання негативних чинників, які впливають на життєзабезпечення дитини, її моральний та соціальний розвиток; поширення психологічних знань серед учасників освітнього процесу щодо встановлення довірливих стосунків між членами родини в умовах соціальної ізоляції та збереження психічного здоров'я (Романовська, Мінтянська, 2021, с. 367).

Більшість опитаних фахівців психологічної служби (58,6%) у 2022 році надавали психологічну підтримку та допомогу внутрішньо переміщеним особам в індивідуальній формі та виключно за їх добровільним бажанням, за зверненням. Крім цього, 55,3% фахівців проводили різноманітні групові психологічно-стабілізаційні заходи для дітей та підлітків на прохання адміністрації школи, педагогів, батьків. Психоедукаційну роботу з дорослими щодо методів психоемоційної стабілізації дітей та самопомоги в місцях тимчасового проживання здійснювали 26,6% фахівців. Незначна частина шкільних психологів (7%) надавали для населення України психологічну допомогу і підтримку як волонтери на гарячих телефонних лініях, у телеграм каналах та у складі психотерапевтичних фахових спільнот. Водночас частина (38,7%) фахівців (більшість з них – це соціальні педагоги) були не готові надавати професійну психологічну допомогу на початку війни, і займалися

більше волонтерською діяльністю щодо забезпечення основних фізіологічних потреб ВПО та їхньої безпеки. Дієвими і найчастіше використовуваними практиками роботи з дітьми та підлітками серед практичних психологів та соціальних педагогів закладів освіти у період війни визначено: дихальні вправи (про це зазначили 82,2% респондентів), релаксаційні методики (66,6%), арт-терапевтичні практики (64,4%), ігротерапію (36,6%), тілесно зорієнтовані практики (34%). Також фахівці зазначили ефективність створення груп емоційної підтримки, емоційного відреагування (26,7%) для підлітків, дорослих та застосування технології Basic-Ph (Романовська, 20223, с. 150).

У межах дослідження опитаним респондентам пропонувалось оцінити рівень власної фахової компетентності щодо надання психологічної допомоги і підтримки постраждалим від війни учасникам освітнього процесу та ВПО за 10-бальною шкалою. Більшість фахівців (77,3%) оцінили свій рівень фаховості на 5-10 балів, з них незначна частина (8,5%) визначили у собі високий або найвищий рівень фаховості у 9-10 балів. Звертає на себе увагу той факт, що 22,7% опитаних фахівців, що вже стикалися у своїй роботі із потребою надання психологічної допомоги і підтримки, і, можливо, відчули значні труднощі, невпевненість і острах у роботі, оцінили свою професійну компетентність як низьку.

За опитування було визначено тематичні запити щодо науково-методичного супроводу професійної діяльності практичних психологів та соціальних педагогів у 2022-2023 роках:

- робота з втратою, горем;
- робота з гострими стресовими реакціями;
- психологічна підтримка дітей військовослужбовців;
- технології емоційної стабілізації EMDR, Assyst, EFT;
- навички кризового консультування;
- методи когнітивно-поведінкової терапії, наприклад, ABC;
- перша психологічна допомога;
- арт-терапевтичні техніки роботи.

З метою підвищення професійної компетентності фахівців психологічної служби закладів освіти в умовах війни варто в систему підвищення кваліфікації включити такі тематичні блоки:

- екстрена психологічна допомога, оволодіння техніками психоемоційної стабілізації та відновлення ресурсної сфери;
- методи психологічної допомоги для зниження рівня стресу, тривоги, паніки; запобігання формуванню посттравматичного стресового розладу;
- практики психологічного супроводу освітнього процесу в умовах воєнного часу;

- психоедукація як ресурс для роботи з вчителями, вихователями, батьками, здобувачами освіти – вчимося стабілізувати емоційний стан, відновлюємо почуття безпеки та психологічно безпечний освітній простір;
- організація роботи супервізійних та інтервізійних груп з метою професійної підтримки та професійного зростання фахівців, для розгляду та долання труднощів, що виникають у процесі надання психологічної допомоги.

Враховуючи вже існуючий досвід роботи практичних психологів закладів освіти Чернівецької області, було укладено орієнтовний алгоритм надання поетапної психологічної допомоги дітям, батькам, педагогам, які постраждали від війни, що складається з 8 кроків (Романовська, 2022, с. 152):

1. Надання екстреної (першої) психологічної допомоги (допомога у створенні безпечного місця та відчуття безпеки).
2. Нормалізація стану тіла, психоемоційна стабілізація (тілесно-орієнтовані та дихальні практики; техніки емоційної свободи (ТЕС, постукування); методи EMDR, протокол Assyst; методи когнітивно-поведінкової терапії (КПТ) та ін.).
3. Діагностика психоемоційного стану (за потреби).
4. Психоедукація методам самопомоги (див. п. 2).
5. Робота з емоціями, почуттями (арт-техніки, ТЕС, КПТ, протокол Assyst, програма «Діти і війна» та ін.).
6. Залучення до активностей, рутина (навчання, гуртки, групи підтримки та емоційного відреагування, проведення з дітьми арт-занять та ін.).
7. Відновлення ресурсної сфери (Basic-Ph, арт-терапія, арт-заняття «Дерево життя», візуалізація, релаксація, медитація, програма «Безпечний простір» та ін.).
8. Впорядкування хронотопу життя людини (минуле-теперішнє-майбутнє), робота з втратами (горем).

Перспективою у подальших дослідженнях є продовження роботи над алгоритмом діяльності фахівців психологічної служби закладів освіти вже у поствоєнний період та формування стандартизованих протоколів надання психологічної допомоги.

Література

Завершення навчального року у Чернівецькій області в умовах воєнного стану (2023). *Чернівецька обласна державна адміністрація*: фейсбук-сторінка. URL: <https://fb.watch/deXITBgmfK/> (дата звернення: 31.03.2023).

Романовська, Д. Д., Мінтянська, Р. І. (2021). Особливості психологічного супроводу освітнього процесу в умовах пандемії COVID-19. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 1 (48), 365-370. DOI: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.365-370>

Романовська, Д. Д. (2022). Психологічна допомога у закладах освіти в період війни: запити, методики, алгоритми дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 1, 148-152. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.28>

Савінов Володимир Вікторович,

*м. н. с. лабораторії соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Київський плейбек-театр «Дежа вю плюс», керівник*
<https://orcid.org/0000-0001-5830-2333>

Соціально-психологічні ефекти плейбек-театру для закритих груп

Плейбек-театр, як практика розповіді та інсценізації особистих історій присутніх глядачів, зазвичай є камерним, тобто призначеним саме для малих груп і відбувається переважно в них. Звісно, бувають винятки, коли групи великі або надвеликі, тоді можна виділити умовну групу з глядачів, які розповіли б свої історії (оповідачів) – така група точно буде малою (7-10 розповідей та інсценізацій). І якщо плейбек-театр професійний, тобто «достатньо гарний», то розповіді цієї умовної групи будуть відображати зміст основних актуальних переживань всієї групи, якого б розміру вона не була.

Як у звичайному театрі, групи глядачів плейбек-театру часто є відкритими, коли незнайомі, окремі люди просто придбали квитки і прийшли на перформанс. Але бувають аудиторії у вигляді груп напіввідкритих чи напівзакритих, тимчасових чи постійних, природних чи штучних. Наприклад, група учасників конференції, в програмі якої виступає плейбек-театр, є попередньо сформованою і люди в ній вже більш чи менш знайомі та занурені у спільний дискурс, проблематику, тобто умовно є напіввідкритою. Група ВПО, які локально проживають на території бази відпочинку, у яких однаковий статус і багато спільних специфічних проблем, – є умовно напівзакритою. Група військовослужбовців, які проходять лікування та реабілітацію в одному шпиталі, живуть на одному поверсі, проходять деякі спільні процедури – напівзакрита і природна, але тимчасова. А група чинного військового підрозділу, особливо

якщо він не новий, а вже має певну історію спільної служби – і закрита, і постійна (хоча й протягом обмеженого часу). Природні групи є реально функціональними у суспільстві, з усіма їхнім різноманіттям статусів, ролей та стосунків (навчальний клас чи трудовий колектив), а спеціально створені – «штучні», де відібрані та зібрані люди зі схожими проблемами, інтересами, потребами (жертви насилля, родини загиблих, топ-менеджери, слухачі тимчасових курсів). Плейбек-театр виступає і працює для будь-якого типу груп.

Психологічні ефекти плейбек-театру достатньо досліджені й сформульовані стосовно змін в окремій особистості, що пов'язано передусім з переживаннями: 1) публічної актуалізації індивідуального наративу та 2) сприйняття його театралізації (Савінов, 2016, с. 290). Взагалі відомо, що плейбек-театр впливає не лише на окремих людей, а і на всю групу (Хоеш, 2012, с. 64). Сама місія плейбек-театру – об'єднувати людей, створюючи нові зв'язки, тобто його ефекти у формуванні нових груп також відомі: через зав'язування окремих стосунків та пошук спільного для більшості. А от якщо група вже сформована та закрита, тобто має і визначений склад учасників, і стосунки між ними, то їх вже нібито не треба об'єднувати, створювати нові зв'язки? Отже, поміркуємо про специфіку плейбек-театру для таких груп, особливості його впливу та можливі соціально-психологічні ефекти.

Так співзасновника і дослідника плейбек-театру Джо Салас зазначає, що для груп плейбек-театр «протягує пов'язуючі нитки» (Салас, 2009, с. 109) або... для вже створених, знайомих, у т. ч. для закритих груп театр «наочно відмічає вже існуючі внутрішньогрупові зв'язки» (там само). Основний наш теоретичний внутрішній концепт, пов'язаний з впливом плейбек-театру на групу, звучить як «наративна ретикуляція» (Фох, 2015; Савінов, 2017), що буквально означає «мережування», «сіткування» наративів. Мається на увазі не просто проявлення і зникнення окремих розповідей, наче хвиль на морі, а виникнення їх певної мережі внаслідок участі групи у плейбек-театрі. З одного боку, відбувається створення точок дотику між окремими індивідуальними наративами (тобто життєвими світами), з іншого – їх розмиття, розм'якшення, розширення з «вузької шийки» власного бачення до тих нових меж, які стали доступними внаслідок оприлюднення та втілення, відголоску на сцені та в інших розповідях. Отже, «наочне відмічання зв'язків» не є просто позначенням. Співзасновник і теоретик плейбек-театру Джонатан Фокс через концепт наративної ретикуляції має на увазі також і те, що зв'язки у цій мережі таки переконфігуруються, тобто дещо змінюються, а не просто оприявнюються. Це сприяє покращенню соціально-психологічного клімату групи, а також узгодженню протилежних тенденцій, індивідуалізації та спільності – призводить до більш глибокого єднання на основі неформально відрефлексованих цінностей.

У закритій групі люди більше знають одне одного. Як наприклад, сучасні поховання загиблих на фронті бійців по-різному сприймаються у великому місті і в маленькому селі, так і в закритих групах індивідуальна розповідь кожного учасника буде сприйматись ближче до себе, отримуючи більш особистісного забарвлення більшості присутніх, а отже, наповнена особистим співпереживанням, емпатією та/або, навпаки, – але все одно, ця розповідь більш детермінована інформацією про дану особу та історією стосунків з нею. Виходить, з одного боку, в закритій групі важче розговорити когось, очікуючи на «занадто» індивідуальний наратив, оскільки кожен озирється на присутність та думку кожного. З іншого боку, якщо знайти високий рівень довіри, психологічного розслаблення, то можна доторкнутися до самого «серця історії», як наприклад, описано у Ф. Хоеш, коли одна з учасниць довго обирала, яку саме історію розказати і раптом... «відчуття тепла пішло у неї по всьому тілу, потік видінь припинився, і вона відчула відкриття у своєму серці її» (Хоеш, 2012, с. 66). Далі вона розповіла найважливішу зі своїх історій, яка насправді її хвилює, хоча це і не було свідомим. Вочевидь атмосфера довіри і якась з попередніх історій підштовхнула її до свого найглибшого... Втілення тієї історії стало для неї найкращим подарунком... (там само, с. 67).

Закрита група може мати якесь спільне почуття. Наприклад, коли ми грали на Майдані під час Революції Гідності, то відчувалося, що всі знаходяться в афекті обурення владою, але в стані рішучості та натхнення. Важливо, що спільний афект люди підказують один одному, розуміють з півслова, не сперечаються, а доповнюють. Тоді виникає дилема, переривати і зберігати розповідь індивідуальною чи, можливо, слід дещо розширити зібрання матеріалу – вислухати та зіграти розповіді двох, а то й трьох-чотирьох людей в одній історії. Не варто руйнувати груповий ефект приналежності до групи, але і не занадто спиратись на ефект конформізму.

Якщо група має травму, то «стає психологічно закритою, не допускає у свій внутрішній світ «чужих» (Чорна, 2021, с. 10), тож треба звертати увагу на склад групи, наявність специфічної психологічної травми у її груповій ідентичності, будучи делікатними під час контакту і взагалі взаємодії з нею.

Ефект деіндивідуалізації (Чорна, 2021, с. 15), наприклад, також є викликом для плейбек-театру, адже ми намагаємося брати й розкривати індивідуальні історії, а в закритих групах вони стають більш деіндивідуалізованими, опосередкованими феноменами самої групи.

Коли на перформансі присутня сім'я і один з її членів розповідає історію, у якій згадується інший, то етичніше було б після цього запитати, чи не бажає друга сторона розповісти у «відповідь» своє бачення ситуації чи просто свою історію теж. У закритій групі вірогідність таких зв'язок вочевидь є

вищою, оскільки між багатьма людьми є безпосередні стосунки та спільні історії. Треба звертати увагу на це і помічати, а кого справді зачепила історія і чи не треба дати йому можливість теж висловитись далі у перформансі.

Для прикладу, коли в підрозділі ЗСУ вже встановлена формальна і неформальна ієрархія стосунків, то люди дослуховуються одне до одного, говорять нібито по черзі, кого більше поважають або повинні дослуховуватись. Під час плейбек-театру ця ієрархія пом'якшується, вирівнюється, ніби розчиняючись у спільному наративі. Люди підказують одне одному відповіді на озвучені проблеми чи запитання. Якщо панує якась домінуюча думка, то старожил може сказати свою антитезу – і тоді цей афект теж знаходить вихід.

Групова динаміка, яка вже є в закритій групі, вимагає її врахування. Адже ігнорувати дорівнює ризикувати, тому що наявність сталої групової динаміки може або допустити, або не допустити плейбек-театр до спільного інформаційного поля групи. Тобто може бути конкуренція світогляду вже сформованої групи та плейбек-команди. Оскільки театр теж є малою групою, то може «незримо йти запекла боротьба за оціночну позитивну виразність» (Чорна, 2022, с. 58) своєї групи. Тому важливо, наприклад, правильність самого запиту на виступ театру – він має бути від лідерів групи, а не просто від рядових її членів. Критичним для розкриття групи буде також встановлення довіри, почуття спільності, налаштування на співпрацю.

На перформансі «включаються послання і цінності, які можуть не співпадати, бути протилежними» (Дергач, 2018, с. 103), але у закритих групах це правило може спрацьовувати слабше, адже на них впливатиме вже встановлена система відносин, ролей та статусів закритої групи. Для цього, до речі, кондактор (ведучий) повинен не забувати про своє право вибору наступної історії, аналізувати стан глядачів та напрями виплітання червоної нитки історій. У зв'язку з цим, правда, виникає і дуже цікава перевага плейбек-театру перед методами психологічної роботи з окремими групами, яка полягає у можливості роботи з групою природною, тобто такою, як вона існує в реальності, а не наприклад, з виділеною окремою категорією учасників. Так, наприклад, булінг в класі зменшується завдяки плейбек-театру (Салас, 2017) не через опрацювання почуттів жертви, регуляцію дій агресорів, едукацію спостерігачів чи поради адміністраторам, а через роботу з цією закритою групою в цілому, коли одночасно присутні всі сторони, у яких підвищується внаслідок участі рівень емпатії, довіри та взаєморозуміння.

Висновки. Виступи плейбек-театру для закритих малих груп мають свою специфіку, яку варто враховувати. На етапі контакту критичним є встановлення довіри, опора на вже наявну групову динаміку та історію групи, аби вона не стала закритою ще й психологічно, замкненою на собі чи конкуруючою з групою театру. Це збільшує тривалість і делікатність першо-

го етапу взаємодії з такою групою – має бути більш тонке і тривале налаштування, аби здолати можливий опір і сприяти щирому співробітництву. Із закритості аудиторії витікають також деіндивідуалізація, наслідування, конформізм та всі інші соціально-психологічні ефекти, як треба враховувати, творчо поєднуючи з принципами, етапами та завданнями плейбек-театру.

Основним ефектом плейбек-театру для закритої групи є не виникнення чи встановлення нових, а унаочнення вже існуючих внутрішньогрупових зв'язків та стосунків, що призводить до їхньої переконфігурації (нарративної ретикуляції) в напрямку більшого врахування переживань окремих членів групи, розуміння та прийняття мотивів поведінки, гуманізації, покращення соціально-психологічного клімату загалом, а також єднання на основі неформально відрефлексованих цінностей.

Література

Дергач, М. А. (2018). Плейбек-театр як метод нарративного конструювання ідентичності особистості. У Л. О. Калмикова (Відп. ред.). *Психолінгвістика в сучасному світі – 2018 : Абстракти XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 25–26 жовтня 2018 року)*, (с. 101-104). Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Савінов, В. В. (2017). Концепт «нарративної ретикуляції» як соціально-психологічного ефекту плейбек-театру. У А. П. Чуприков, Л. А. Найдьонова, О. Л. Вознесенська, О. М. Скар (Ред.). *Простір арттерапії: можливості інтеграції : матер. XIV Міжнар. міждисциплін. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23–25 лютого 2017 р.)*, (с. 90-95). К.: Золоті ворота. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/706098/>.

Савінов, В. В. (2016). Практики плейбек-театру як способу особистісного життєконструювання: підрозділ 4.2. У Т. М. Титаренко (Ред.). *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі: монографія; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології*, (с. 273-290). К.: Міленіум.. Частина URL: <https://lib.iitta.gov.ua/705047/>.

Салас, Джо (2009). *Играем реальную жизнь в Плейбек-театре*; пер. с англ. М. Ю. Кривченко. М.: Когито-Центр.

Салас, Джо (2017). Плейбэк-театр встает на защиту детей, ставших жертвами буллинга в школе; пер. с англ. И. Хрустальной. URL: <https://playbacktheatrereflects.net/2017/07/24/standing-up-playback-theatre-and-school-bullying-by-jo-salas/>.

Хоеш, Ф. (2012). Красная нить: рассказывание историй как процесс исцеления. В *Психодрама и современная психотерапия*, № 1-2, 64-81.

Чорна, Л. Г. (2022). Війна як форма вияву екстремальних міжгрупових відносин. У Горностай, П. П., & Чорна, Л. Г. (Ред.). *Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми*: матеріали круглого столу (Київ, 9 червня 2022 р.); Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України, (с. 56-62). К.: Талком. URL: <http://gorn.kiev.ua/group/Intergroup-Interaction-in-War-Time.pdf>.

Чорна, Л. Г. (ред.), Горностай, П. П., Яремчук, О. В., Вус, В. І., Коробанова, О. Л., Плетка, О. Т. (2021). *Проблемна взаємодія в групах: феноменологія, чинники, профілактика*: монографія; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД. URL: <http://gorn.kiev.ua/group/MonGroup2021.pdf>.

Fox, J. (2015) On Narrative Reticulation [Electronic resource]. Published in Internet 2015.07.07. URL: <https://playbacktheatrenetwork.org/narrative-reticulation-jonathan-fox/>.

Суший Олена Володимирівна,
доктор наук з державного управління, доцент,
завідувач лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-4364-7571>

Міжгрупова взаємодія та повоєнне відновлення громад: нові виклики, старі проблеми

Хоч би як парадоксально це не звучало, однак метою всіх воєн є мир. Майже весь світ знає про війну в Україні, але розглядається російсько-українська війна і, відповідно, розуміються шляхи її завершення в різних кутках світу дуже по-різному, наприклад, у Москві, Києві, Ватикані, Бразилії чи Пекіні. Між тим, як зазначає чимало фахівців, насильницькі конфлікти майже ніколи не знаходять свого повного вирішення, і припинення військових дій, що знаменує собою дату закінчення збройного конфлікту, не завжди збігається із закінченням війни.

Після того, як пролунав останній постріл, потребують вирішення чимало правових, політичних, економічних, соціальних, культурних та гуманітарних питань: цивільному населенню, вигнаному з рідних місць, потрібно відновити свої будинки і повернути своє життя, колишні комбатанти, а тепер – ветерани, мають адаптуватися до своєї нової ролі у цивільному житті, а боро-

тьба за визначення історії та значимість минулих подій тільки починається (Franco, Engberg-Pedersen, & Mennecke, 2019). Довга дорога до миру заощаджена безліччю людських трагедій, зруйнованих родин, гірких спогадів, що проникають крізь покоління, а виснажене війною суспільство потребує реконструкції всієї соціальної структури, щоб назавжди розірвати порочне коло насильства та звільнитися від загрози його відновлення (Leiner & Schliesser, 2018).

Згадуючи про жахіття війни, від яких другий рік поспіль потерпають внаслідок російської агресії люди в Україні, сповнена думками про те, як суспільству, що пройшло крізь жорна війни, повернутися до мирного життя? Які перепони виникають цьому шляху? Саме тому вважаю слушною позицію Rose, який переконливо доводить, що створення стабільної повоєнної обстановки має бути метою всіх планів воєнного часу, а не запізнілою думкою, яку потрібно вирішити після того, як «справжня» військова робота буде завершена (Rose, 2010).

Процеси повоєнного відновлення та миробудування аж ніяк не можуть відбуватись стихійно, а відтак – вимагають кропіткої фахової роботи та не менш прискіпливої експертної оцінки майбутніх стратегій, які розроблятимуться та впроваджуватимуться в Україні. Розробляти стратегії, що по суті означає прогнозувати варіативні сценарії та потенційні наслідки розвитку соціальної ситуації, доцільно в будь-який час, адже в кожному прогнозі, що пропонує той чи той сценарій (образ) майбутнього, закладено як мотиваційний імпульс, так і попереджувальний запобіжник. В ідеалі ці два надзвичайно важливі компоненти мають слугувати тому, щоб творці свого майбутнього зберігали холодний розум та гарячі серця і не повторювали помилок минулого.

Наразі з мотиваційним складником в українців, умовно кажучи, все добре, адже на кону, поза зайвої пафосності – наша свобода, наша незалежність, наше майбутнє. Згідно результатів соціологічного опитування Центру Разумкова, на другий рік війни 93% українців вірять у перемогу України. Серед тих, хто вірить у перемогу України, 50% вважають, що ця перемога настане до кінця 2023 року, 26% – що вона відбудеться через 1–2 роки, 7% – через 3–5 років, 1% – не раніше ніж за 5 років, і 0,4% – що вона навряд чи настане за їх життя (Разумков Центр, 2023). Утім, мріючи про якомога скоріше завершення війни і перемогу України, важко спрогнозувати, як скоро ЗСУ зможуть вийти на кордони 1991 р. Вочевидь, не можна відкидати вірогідність реалізації сценарію втрати частини територій і переведення війни у стан замороженого конфлікту, хоч ніхто не візьметься передбачити, як довго триватиме такий мир. І мабуть найважче уявити найгірше: сьогодні, напевне, ніхто не візьме на себе відповідальність публічно говорити про такий сценарій розвитку ситуації в Україні, як і поставити під сумнів нашу перемогу.

Говорити про повоєнне майбутнє України з позицій попереджувального складника нелегко, адже має бути порушено чимало непростих, чутливих, а часом і дратівливих питань, що потребують як сміливості в їх постановці та обговоренні, так і гнучкості та делікатності у їх вирішенні. Але системну прогностично вивірену роботу з потенційними викликами, ризиками та загрозами повоєнного відновлення та миробудування, з якими можемо зіткнутися на тлі втілення найбажанішого сценарію нашого майбутнього – української перемоги, потрібно починати і вести вже зараз.

У такому контексті основний акцент експертної оцінки має бути зроблений на виявлення прихованих бар'єрів, які можуть призвести до зростання соціальної напруженості, послаблення соціальної згуртованості та ескалації конфліктів на рівні локальних спільнот, до корозії демократичних процедур, стандартів і цінностей та міжгрупових розколів (Дейнеко, 2020), до розриву соціально-психологічних кордонів та конфліктної міжгрупової взаємодії (Горностай, 2021; Кухарук, 2018), внаслідок недотримання чи порушення політичних, соціокультурних та психосоціальних умов відновлення суспільства у повоєнний час.

Акцентую увагу на груповій взаємодії та повоєнному відновленні громад, оскільки ніхто більше за самих українців не буде опікуватися вирішенням наших нагальних проблем. Акцентую увагу на нових викликах та старих проблемах, адже всім нам добре відомо, що «там де два українці – завжди три гетьмани».

Українським громадянам всім разом доведеться виробляти нові засади спільного суспільного договору, домовлятися про нові правила співжиття, узгоджувати стратегічні цілі майбутнього розвитку та докладати спільних зусиль для їх досягнення. Кожен аспект важливий для розуміння динаміки подолання спільнотами травмівних наслідків війни: окупації, вимушеної втечі, втрат, які можуть мати як короткострокові, так і довгострокові транс-генераційні наслідки, відповідно, помножити та посилити чи послабити чи повністю блокувати зусилля, спрямовані на миробудування та повоєнне відновлення України

Література

Горностай, П. (2021). Травма жертви і травма агресора у міжгрупових конфліктах. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 114-133. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68>

Дейнеко, О. (2020). Міжгрупові розколи в об'єднаних територіальних громадах: ризики послаблення соціальної згуртованості в децентралізованій Україні. *Соціологічні студії*, 2(17), 55-65. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-02-55-65>

Кухарук, О. Ю. (2018). Переживання війни: конфліктне мислення і конфліктна взаємодія. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42, 41-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_6

Разумков Центр (2023). *Громадська думка про війну, перемогу та гарантії безпеки (лютий-березень 2023р.)*. Режим доступу: URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-pro-viinu-peremogu-ta-garantii-bezpeky-liutyi-berezen-2023r>

Franco, C. De, Engberg-Pedersen, A. & Mennecke, M. (2019). How do wars end? A multidisciplinary enquiry. *Journal of Strategic Studies*, <https://doi.org/10.1080/01402390.2019.1588119>

Leiner, M., & Schliesser, C. (editors) (2018). *Alternative approaches in conflict resolution*. Switzerland: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-58359-4>

Rose, G. (2010). *How Wars End. Why we always fight the last battle*. Simon & Schuster.

Tsyhanenko Halyna Valentynivna,
*candidate of Psychological Sciences, senior researcher, postdoctoral
fellowship, University of Basel, Switzerland,
Associate Professor, State University of Economics and Technology: Kryvyi
Rih, Kyiv, Ukraine*
<https://orcid.org/0000-0003-1950-157X>

The different faces of social exclusion Ukrainian people under temporary protection in Switzerland

Background. A full-scale russian war against Ukraine, which has been ongoing since 24.02.2022, has led to a massive influx of Ukrainian refugees to Europe. In Switzerland alone, more than 88.4 thousand Ukrainians have applied for temporary protection status (Situation Ukraine Refugee Situation, 05.08. 2023), around half of whom are of working age (Flucht aus der Ukraine - So gut hat sich der Schutzstatus S bewährt, 2023).

For people displaced by war, life in the host society can be particularly challenging. Soon after their arrival, they run the risk of social exclusion.

The present paper aims to reduce this gap by focusing on a sample at high risk of experiencing persistent forms of social exclusion, namely people under temporary protection of Ukrainian origin who are beneficiaries of international protection status S (hereafter "refugees"). Examining the factors that lead to different

individual responses to persistent social exclusion in real-life contexts will also allow us to consider the existence of alternative resilient responses to exclusion.

The aim of the study is to synthesize findings on types of social exclusion during the integration processes of Ukrainian refugees in Switzerland.

Refugees are victims of war and violence who flee their home countries in search of peace and security (Onsando G., 2014). The multiple losses and exclusion from desired social relationships or groups experienced by Ukrainian refugees as a result of the war have been compounded by the stress of exile and adaptation (Behnia, 2004) to a new environment.

In the case of Switzerland, the Federal Council decided on 11 March 2022 to grant people from Ukraine protection status S in Switzerland. Status S means that they do not have to go through an asylum procedure, but are granted protection status in a fast-track procedure. Status S was designed for a quick return, but there are still no signs that the war will end soon. In public perception, the Ukrainians were seen as being in a better position than the group of temporarily admitted persons (Ukraine: Status S hat sich gemäss Evaluationsgruppe bewährt June 2023).

A brief overview of what Status S offers: After submitting an application, the person receives social assistance. It covers the basic needs of daily life in Switzerland (accommodation, etc.) and/or money. The canton (Switzerland has 26 cantons (type of administrative division)) is responsible for organizing this social assistance... If the person is dependent on social assistance, he/she is then retroactively registered by the canton for compulsory health insurance. Primary and lower secondary education is compulsory in Switzerland for all children from the age of 4, regardless of their nationality or residence status" (Ukraine: Status S hat sich gemäss Evaluationsgruppe bewährt June 2023). Once a person has been granted protection status S, he or she can work without a waiting period. And the quick return status means that the law does not provide any means to promote the integration of people with S status and will correlate with the signals of social exclusion.

The successful integration of refugees into a host society is significantly influenced by their ability to secure employment in the new country. Academic work by Ager and Strang (2008), De Vroome and Van Tubergen (2010) and Markaki and Longhi (2013) highlights the central role of employment in this process. However, refugees often face different challenges compared to the local population. They often find themselves in a disadvantaged position in the labour market and face an increased risk of exploitation, as noted by Jacobsen (2006). These challenges are even more pronounced for those facing intersecting forms of discrimination, such as female refugees with children, as studied by Yakushko and Chronister (2005). One of the main signals of exclusion in Switzerland is the labour market. Of course, the country has an interest in Ukrainians working as soon as possible. However, the State Secretariat for Education, Research and

Innovation (SERI) has compiled limited information on the recognition of Ukrainian qualifications with a view to people pursuing a career.

For example, integration into the labour market has not been successful so far: only around 15 per cent have found a job (Status S And Der Schweizer Arbeitsmarkt – Ergebnisse Aus Den Neusten Datenerhebungen, 23.01.2023). In many other countries, the figure is higher. According to OECD statistics, the proportion of working-age Ukrainian refugees in employment is already over 40 per cent (including the Netherlands, Lithuania, Estonia and the UK) (What We Know about the Skills and Early Labour Market Outcomes of Refugees from Ukraine, n.d.).

Other signs of exclusion may include Ukrainian refugees are distributed among the cantons according to an allocation formula based on population, which means that they are practically unable to change their canton of residence; they live in a country whose language is not their mother tongue; they have no housing of their own and are dependent on landlords; they have no prospects - for the time being, this protection status is only valid until March 2024. There are also unanswered questions about the long-term perspective.

Social exclusion poses a challenge to the maintenance of social ties and encompasses the situation where individuals are physically or emotionally separated from others. In a nutshell, this concept involves being kept at a distance from social interactions. In particular, scholars such as Williams (2009), Richman and Leary (2009), and Riva and Eck (2016) have contributed to the study of this phenomenon.

Method. Design and participants. The presented part of the pilot study design is based on qualitative (qual) and quantitative (quan) approaches. We used two semi-structured group discussions (conducted on 19 January 2023) and the online survey (data collected between 3 and 5 March 2023).

For both activities, we generally recruited 82 participants, aged 18 years and above, with Ukrainian citizenship, who had fled the country after the all-out Russian war. For this study, we advertised jointly on various social media (Telegram, WhatsApp, Facebook groups) and used our own contacts. Before participating in the study, all participants were informed about the duration of the study and the compensation. All participants had the chance to receive compensation for their time and effort. For the qual study, everyone received a fixed amount of money and for the quan study they had to participate in a lottery with 7 winners.

Measures and results. In the course of two first group discussions, statements were selected that were indicators of social exclusion. The semantic analysis of the text corpus of social exclusion cases identified their target areas. These cases were summarised in the form of statements representing the identified variability. These statements were included in the quan online survey. In this online survey,

35 items were designed to measure social exclusion and each item was rated on a 5-point Likert scale from 1 = not at all related to 5 = strongly related.

The survey results were factored to identify latent, more general traits using exploratory factor analysis (EFA in the psych package in R). The factors most relevant to the majority of respondents were selected. The number of factors was determined by parallel analysis. We performed EFA three times using principal axis factoring, oblimin rotation. We removed 10 statements whose values were strongly outside the factor structure (i.e. the content did not correspond to the factor with the highest factor loadings). And to make the final decision to remove the statements, we checked the value of the community indicator for it. And the final EFA had 25 remaining items, which were grouped into 6 factors, explaining 63.9% of the total variance. KMO: 0,65. Bartlett's test of sphericity suggests that there is sufficient significant correlation in the data for factor analysis ($p < .001$).

Structure EFA of social exclusion related to this part of the pilot study F1 (13.1%) - difficulties in employment, F2 (12.3%) - difficulties in relations with the Swiss and various structures, F3 (12.1%) - problems with adaptation and integration, F4 (9.0%) - misunderstanding on the part of those who remained in Ukraine, F5 (8.3%) - identification of Ukrainians with Russians and everything Russian, F6 (9.1%) - discrimination due to refugee status.

Conclusions. Despite the hospitality and protection offered to people fleeing the war in Ukraine, there are a number of types of social exclusion in Switzerland. This study has identified two different types of exclusion. The first is focused on specific problems: prejudices and language barriers when entering the labour market; barriers to integration into the host community due to cultural differences; problems with positive integration of children due to problems of language and cultural environment; lack of understanding of international refugee law and human rights law; insecurity of temporary protection status; lack of stability of housing tenure; dependence on other people and social institutions (lack of self-determination in general); difficulties in finding a job due to legal restrictions on some occupations. And the other one is characterises social exclusion as a lack of participation in key aspects of society (e.g. negative feeling of neighbourhood cohesion; feeling of guilt when connected to communities in Ukraine; difficulties in participating in cultural and integration activities; feeling of separation from other refugees due to having a strong Ukrainian identity; difficulties in being active in civil society).

References

Ager, A., & Strang, A. (2008). Understanding Integration: a Conceptual framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166–191.
<https://doi.org/10.1093/jrs/fen016>

Behnia, B. (2003-2004). Refugees' convoy of social Support. *International Journal of Mental Health*, 32(4), 6–19. <https://doi.org/10.1080/00207411.2003.11449595>

Burchardt T., Le Grand J., and Piachaud D. (2002) Degrees of exclusion: Developing a dynamic multidimensional measure. In: Hills J, Le Grand J, and Piachaud D (eds) *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press, 30-43.

De Vroome, T., & Van Tubergen, F. (2010). The employment experience of refugees in the Netherlands. *International Migration Review*, 44(2), 376–403. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2010.00810.x>

Eck, J., & Riva, P. (2016). Bridging the gap between different psychological approaches to understanding and reducing the impact of social exclusion. In P. Riva & J. Eck (Eds.), *Social exclusion: Psychological approaches to understanding and reducing its impact* (pp. 277–289). Springer International Publishing/Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-319-33033-4_13

Flucht aus der Ukraine - So gut hat sich der Schutzstatus S bewährt. (2023, July 4). Schweizer Radio Und Fernsehen (SRF). <https://www.srf.ch/news/schweiz/flucht-aus-der-ukraine-so-gut-hat-sich-der-schutzstatus-s-bewaehrt>

Jacobsen, K. (2006). Refugees and Asylum Seekers in Urban Areas: A Livelihoods Perspective. *Journal of Refugee Studies*, 19(3), pp.273-286. Situation Ukraine refugee situation. (n.d.). <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Knappert, L., Kornau, A., & Figengül, M. (2018). Refugees' exclusion at work and the intersection with gender: Insights from the Turkish-Syrian border. *Journal of Vocational Behavior*, 105, 62–82. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.11.002>

Markaki, Y., & Longhi, S. (2013). What determines attitudes to immigration in European countries? *An analysis at the regional level. Migration Studies*, 1(3), 311–337. <https://doi.org/10.1093/migration/mnt015>

Migration, S. F. (n.d.). Ukraine: Status S hat sich gemäss Evaluationsgruppe bewährt. <https://www.sem.admin.ch/sem/de/home/sem/medien/mm.msg-id-96236.html>

Netherlands, S. (2023, January 31). Higher share of Ukrainian refugees in employment. *Statistics Netherlands*. <https://www.cbs.nl/en-gb/news/2023/05/higher-share-of-ukrainian-refugees-in-employment>

OECD. 2023. 'What We Know about the Skills and Early Labour Market Outcomes of Refugees from Ukraine'. Paris: OECD. Accessible via: <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/what-we-know-about-the-skills-and-early-labour-market-outcomes-of-refugees-from-ukraine-c7e694aa/>

Onsando G., Billet T. (2014). African students from refugee backgrounds in Australian TAFE institutes: A case for transformative learning goals and

processes. *International Journal of Training Research*, 7(2), 80–94.
<https://doi.org/10.5172/ijtr.7.2.80>

Smart Richman, L., & Leary, M. R. (2009). Reactions to discrimination, stigmatization, ostracism, and other forms of interpersonal rejection: A multimotive model. *Psychological Review*, 116(2), 365–383.
<https://doi.org/10.1037/a0015250>

Situation Ukraine refugee situation. (n.d.-b).
<https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Ukraine: Helpful information for people seeking protection. (n.d.). Cabag.
<https://www.refugeecouncil.ch/assistance-for-asylum-seekers/ukraine-useful-information-concerning-people-in-need-of-protection>

Williams, K. D. (2009). Ostracism: A temporal need-threat model. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 41, pp. 275–314). Elsevier Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)00406-1](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)00406-1)

Xu, W., Pavlova, I., Chen, X., Petrytsa, P., Graf-Vlachy, L., & Zhang, S. X. (2023). Mental health symptoms and coping strategies among Ukrainians during the Russia-Ukraine war in March 2022. *International Journal of Social Psychiatry*. <https://doi.org/10.1177/00207640221143919>

Yakushko, O., & Chronister, K. M. (2005). Immigrant Women and Counseling: The Invisible Others. *Journal of Counseling & Development*, 83(3), 292–298. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2005.tb00346.x>

This paper presents the results of a (pilot) part of the study "Social Exclusion and Institutional Trust of Ukrainian Refugees in Switzerland", funded by the Swiss National Science Foundation (number: 4656677).

Чорна Лідія Георгіївна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ
<https://orcid.org/0000-0002-8107-7573>

Сварки між українцями як феномен міжгрупової взаємодії

Міжгрупова взаємодія завжди потенційно містить ризики виникнення негативних соціальних явищ (Горностай, Чорна, 2022). Асиметрія сприйняття людини на користь власного Я у процесі міжгрупової взаємодії посилюється груповим несвідомим та характеризується легкістю актуалізації автоматизованих стереотипів дії, а не застосуванням довгих процедур виваженого

раціонального мислення. У складні часи, як то суспільні кризи, конфлікти великих соціальних груп, війна, зростає вияв негативних ефектів міжгрупової взаємодії. Бо в таких ситуаціях задіяні великі маси людей, вирують колективні емоції, а звичні та усталені способи соціальної взаємодії не виконують своїх функцій. Оскільки в напружених умовах, зазвичай, причини подій не завжди зрозумілі, а конкретні винуватці негараздів – «тут і зараз» відсутні або ж представляють аутгрупу, яка недосяжна, то спокуса все ж таки знайти «чорних овець» серед своїх в інгрупі, а водночас швидко розв'язати проблеми свого життя – вельми висока.

Сварка, згідно академічному тлумачному словнику української мови, є гострою суперечкою, що супроводжується взаємними докорами, образами. Феномену «сварки» в інгрупі, між своїми, найбільш близьке поняття внутрішньогрупового конфлікту, але ним не вичерпується. Зазвичай, здорова групова динаміка серед інших містить і етап «шторму» (Tuckman, 1965), коли члени групи від знайомств один з одним переходять до нормування своєї взаємодії, встановлення переліку групових цінностей, а також зайняття кожним із учасників групи свого рольового статусу: лідера, кращого друга лідера, ватажка мікрогрупи та інших ролей. Тому суперечки тут неминучі. У соціальній групі в подальшому також можуть бути ситуативні суперечки щодо предмету спільної діяльності, способів досягнення спільної цілі. Однак, якщо хтось після бурхливого етапу нормування взаємодії в групі порушує групові норми, то група застосовує санкції стосовно порушника, може піддати його болючому остракізму та загалом позбавити членства, і конфлікт таким чином залагоджується. Якщо конфлікт у групі настільки сильний, що розмежовує «своїх» на непримиренні підгрупи, то група розпадається або ж від неї відмежовується «дочірня» група. Отже, конфлікти тут мають чотири сценарії розвитку: два оптимістичних – конфлікт унормовує взаємодію в групі (1), забезпечує їй стійкість та розв'язання суперечностей і проблем (2) (Coser, 1956), і два песимістичних – розпад, дисоціація групи та загалом її зникнення (3) або ж відокремлення від неї групи або декількох груп (4).

Слід вирізняти конфлікт, як відстоювання власного статусу, окремої думки, права на інакшість, та власне феномен сварки (постійних, систематичних сварок) у групі. На відміну від конфлікту сварка не розв'язує проблем, але сварка, як і конфлікт, не призводить неодмінно/негайно до розпаду групи. Сварки можуть бути безкінечними, а конфлікти все ж таки колись закінчуються, бо вони більш предметні. Водночас сварка у конфлікті становить його кульмінаційний момент або ж бурхливий вияв прихованого конфлікту. Отже, сварка може бути складовою конфлікту; сварки та конфлікти відносно, але все ж таки вирізняються за своєю продуктивністю, протяжністю в часі.

У конфлікті його сторони зазвичай почуваються рівноправними членами колективу, а в процесі сварки рівноправність втрачається, панує приниження.

Систематичні сварки в інгрупі можна означити як непродуктивний циклічний процес суперечок між членами групи, коли справжній предмет конфлікту не усвідомлюється, і тут сварки є виявом групового несвідомого, паралельного групового процесу (Горностай, 2018). Паралельний груповий процес зазвичай відображає складну соціальну ситуацію, суспільну кризу, соціальний бунт, протест, коли політичні, економічні та соціальні суперечності можуть розколювати малу або середню групу зсередини. Оскільки члени реальної групи водночас є представниками умовних соціальних груп за своїми політичними, громадянськими переконаннями, то ця надгрупова субреальність вносить свої корективи в процес взаємодії. Проте сварки відбуваються в інгрупі і тоді, коли соціальне тло взаємодії начебто і сприяє її єдності, коли абсолютна більшість великої соціальної групи переконана в своїх цінностях, сенсах буття, наприклад, коли 95% громадян України переконані в перемозі над росіянами (Комплексне дослідження..., 2023), але вони все рівно сваряться.

Як ми вже зазначали, сварка може бути складовою конфлікту, а може ним не бути по суті, вирізнитися від нього. Якщо порівнювати сварку з мобінгом, то маємо визнати, що вона ближча до мобінгу, ніж до конфлікту. Мобінгу піддають успішних людей або тих, які чимось виділяються в групі: здібностями, особливостями поведінки, нестандартним мисленням, несподіваною, оригінальною, непоширеною в групі думкою. Це навіть можуть бути високостатусні, авторитетні у великій соціальній групі її члени, або ж ті, хто претендує на такий статус. Мала/середня група може відчувати загрозу своїй ідентичності, своїй згуртованості та не пускати до себе чужинця: «У нас тут єдина «збита» команда, а ти тут хто? А ну йди звідси!».

Сварки, якщо розглядати їх як складові мобінгу, виконують функцію встановлення та захисту гомогенної однорідності групи шляхом витіснення з неї тих, хто вибивається з цієї однорідності («біла ворона»), або ж недопущення підозрілих чужинців, які задають незрозумілі запитання. А як раптом, цей новачок покаже, що більшість у групі – не така вже й здібна й успішна, як їй самій здається. Отже, сварки, принизливі та непродуктивні суперечки в малій групі «своїх», яка є частиною великої соціальної групи, можна розглядати як психологічний механізм підвищення самооцінки членами групи та психологічної рівноваги в групі за рахунок приниження «білої ворони» або ж недопущення до групи тих, хто може похитнути цю самооцінку та самоповагу. Виходячи з таких міркувань, можна стверджувати, що причиною сварок серед українців є загрози гомогенності та конформізму певних груп соціальних груп. Українці, як велика соціальна група, яка скла-

дається з малих груп, не занадто об'єднані спільною долею, історією, цілями, інтересами, ментальністю. Між цими малими групами, так би мовити, не існує координаційної решітки взаємодії; локальні та регіональні територіальні ідентичності українців переважають над загальнонаціональною.

Сварки в групі, так само, як і мобінг, можуть бути також результатом соціальних порівнянь, своєї групи та чужої (або її окремих представників). На тлі чужої групи, більш успішної та виразної, своя може здаватися не такою привабливою, і тоді роздратування та досада виливається на когось зі своїх. І це явище ми означили «перевернутим фаворитизмом»: «Ми насправді – дуже хороша група, якби ж не оцеї наш розумник, вискочка, «ходяче нещастя»...» (Чорна et al., 2021). Якщо соціальні індивіди не відчують гордість за свою групу, а подекуди й сором, то вони будуть шукати винних, «папа-відбувайла» серед своїх. Оскільки Україна означила свій геополітичний курс як євроінтеграційний, то порівняння себе з представниками європейських народів не завжди на користь нас, тому українські сварки теж можуть бути і про це.

Сварки серед українців – систематичні, образливі та травмівні для них же самих. Вони не лише відображають складну актуальну ситуацію соціальної взаємодії в умовах війни, коли світ жорстко поляризувався на своїх і чужих, коли будь-які девіації від ідентичності «своїх», усілякі натяки на колаборацію, навіть на символічно-культурному рівні, навіть начебто в умовах взаємодії, правила яких ти не встановлюєш, сприймаються українцями вкрай боляче. Сварки українців, у яких вони виявляють «дратівливу слабкість», необґрунтовану злість стосовно співрозмовників, яких вони вперше бачать у житті, а почасти емоційну черствість і жорстокість, можуть також свідчити про хронічну травмованість цілих поколінь, про історичні травми, які сформували в них певні риси характеру наклали відбиток на їхні комунікативні стратегії. Коли колективних травм багато, вони не опрацьовані в соціальній групі та ще й накладаються одна на одну, то пригноблена нездорова агресивність буде виявлятися в будь-яких ситуаціях взаємодії, чи то зі своїми, чи то з чужими.

У контексті розгляду травми як чинника суспільних сварок варто згадати концепцію В. Біона про паталогізовані процеси в групі, коли вона не розв'язує свої повсякденні завдання, а всю свою енергію спрямовує на обговорення другорядних, дрібних питань свого функціонування, що супроводжується марними базіканнями, хаотичними діями групи, запізненнями на зустрічі, забуваннями важливих справ, сварками та конфліктами (Bion, & Rickman, 1943; Bion, 1946). Свою концепцію В. Біон розробив, працюючи, як психіатр та психотерапевт, разом з іншими своїми колегами у лікарні «Нортфілд» (Велика Британія, 1942, 1944) з солдатами, які повернулися з

фронту (Harrison, & Clarke, 1992). Якесь частина з них була колишніми військовополоненими, якесь мала «дисциплінарні проблеми», багато з них були нагороджені за хоробрість, характеризувалися розумом і чіткістю дій. Однак унаслідок пережитих спільно групою травматичних подій, сильного емоційного впливу в цілому на групу її динаміка набрала нездорового характеру. У ході «Нортфілдського експерименту» В. Біон, замість того, щоб навести дисципліну серед військових, які перебували в клініці, взяти ситуацію під контроль, навпаки, ситуацію «відпустив» і погіршив, ніяк адміністративно не впливаючи на хаос у групі. Він вважав, що колективний невроз мають побачити всі військові та навчитися самостійно контролювати свою поведінку. Лише через самоорганізацію група може повернутися до здорових процесів.

Більш виразним феномен «сварки» серед українців на тлі кроскультурних досліджень феномену довіри в суспільстві. У суспільствах, де формальні інституції суспільства недорозвинені, недореформовані, слабкі, тимчасові чи корупційні, існує гіпертрофована довіра до знайомих (ближнього кола, чий думка, підтримка та інтереси є визначальними, тобто до інгрупи або референтної групи) та наднизька довіра до незнайомих (Стародубська, 2023). Унаслідок цього феномену «фамілізму» (Самброс, 2014), який часто характерний для транзитних, посттоталітарних суспільств, у процесі соціальної комунікації у людини виникає страх втратити схвалення й підтримку своєї групи. Звідси і прагнення постійно сваритися – механізм компульсивного пошуку «своїх» через демонстрацію дій та рішень із прихильності до своїх (Стародубська, 2023). Як свідчать дослідження, Україна у світових лідерах за рівнем довіри до незнайомих, а, відповідно, гіпердовіри до знайомих, відпрацьованих процедур пошуку потрібних людей та низки інших ефектів міжгрупової взаємодії: конкуренції за статус у групі, закритості групи для чужих, відсутності соціальних ліфтів, низької соціальної мобільності груп. Репрезентативні дослідження довіри до державних і громадських інституцій більш повно розкривають соціальне тло міжгрупової взаємодії серед українців (Слюсаревський, et al., 2019; Оцінка громадянами ситуації... 2023).

Соціально-психологічна природа сварок серед українок обумовлює не лише їхні причини, а й способи розгортання, поширення сварок, набуття ними умов «ідеальної», «смачної сварки». Часто сварки стосуються не мотивів поведінки героя обговорення, а другорядних деталей. Якщо в американській пресі дискусія щодо фотосесії для журналу Vogue дружини президента України Олени Зеленської точилася саме щодо дискурсу етичності такого вчинку під час війни (Bunch, 2022; Dickinson, 2022), то в українських мережах багато галасу стосувалося вільної пози Олени та з'явилися її принизливі порівняння з клоунесою з літографії Тулуз-Лотрека "Клоунесса Ша-Ю-Као" (1896). А ситуація з оголеними журналістками «5 каналу» для календаря на

2023 рік почалася із різкої спільної заяви інших журналісток, де вони назвали цей календар сексистським, дискримінаційним, а фотозйомку оголеного тіла жінок – об’єктивацією (Заява..., 2022). Використання у заяві специфічних термінів, категоричних імперативів засудження та погрози санкціями від уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і Комісії з журналістської етики дають підстави читачам звернутися до М. Фуко з його працею «Наглядати та карати» (2020), де він якраз і пише про об’єктивацію поведінки людини в соціальному просторі, та спитати: а в чому таки полягає об’єктивація та від кого вона насправді походить. Надалі в мережі на тлі образливого цькування журналісток 5 каналу з’явилися розлогі пояснення, чому ці фото є об’єктивацією: зйомки тіла під певним кутом сприйняття, холодна гама кольорів фото, статті з наукових журналів на тему сексизму. У цих двох ситуаціях, пов’язаних з фотозйомкою жінок, спільним є те, що сварки між українцями стосувалися не мотивів зйомок та соціальних контекстів фото, що є головним власне у аналізі, а саме тих деталей ситуації, які стосуються особистих художніх смаків, індивідуального досвіду людини, а вони дуже індивідуалізовані, і саме тут найбільшою мірою виявилися проєкції сприйняття українців. Окрема тема – політичні уподобання тих, хто сварився, і тут, з великою ймовірністю припустимо, що групове несвідоме скеровувало сприйняття фото в сторону прихильності або неприхильності до героїнь фото. Як би там не було, але вже багато століть жіноче оголене тіло демонструється на картинах видатних художників, а жінки мають приймати доволі вільні пози в публічному просторі, якщо вони не є порнографічними. Публічні емоції за своєю силою мають відповідати міри порушення кимось етичних норм соціальної взаємодії, публічні узагальнення не мають перебільшувати ті чи інші характеристики ситуації, що обговорюється, інакше вони створюють ідеальні умови для чергових сварок серед українців, як це й сталося в заяві «жінок з медіа» (Заява..., 2022).

Якщо існує в суспільстві проблема, то її треба розв’язувати, а не звинувачувати в цьому інших людей та виявляти «праведний гнів». Звинувачення завжди призводять до розділу людей, а, отже, поляризують суспільство, розбивають його на підгрупи. Н. МакВільямс вбачає в різних політичних лідерах приклади особистісних позицій та реалізацію цих позицій у моделях взаємодії, які призводять до об’єднання або роз’єднання людей (McWilliams, 2010; Мак-Вільямс, 2023). В травматичних ситуаціях зростає ймовірність виникнення в людини реакції звинувачувати всіх без винятку, існує реальна загроза параноїдально шукати недобрі наміри або змову інших, виникає спокуса бачити свою моральну перевагу над іншими (Klein, & Riviere, 1964). Здорове політичне та громадське лідерство має покласти край сваркам між українцями, професійна дискусія має замінити непродуктивні суперечки, де

кожен прагне виявити свою поінформованість, компетентність або вищість за іншого. Так само, як у шкільному класі його лідер задає моделі поведінки, які не допускають булінг серед учнів, так само і лідери думок, еліта нації мають зайняти розуміючу позицію з прийняття різних думок українців, якщо вони, звісно, не стосуються колаборації з ворогом.

Систематичні, образливі та неконструктивні сварки серед українців не є ознакою демократичних процесів у суспільстві, як би це комусь не здавалося. Навпаки, такі сварки за ситуативними, другорядними, незначущими питаннями, спрямовані на збереження гомогенності та конформізму в групах, свідчать про намагання зайняти більш впливове положення в суспільстві, про конкуренцію між малими групами, про складність процесів громадянської самоідентифікації українців як великої соціальної групи. Процеси «крystalізації» національної ідентичності українців набувають обертів, часто через такі негативні явища. «Культура сварок», яка існує серед українців, а тим більше, якщо її підтримують політичні, громадські лідери, вкрай небезпечна, бо вона розколює велику соціальну групу на малі групи за другорядними, мінімальними ознаками. Зміцнення громадянського суспільства, відчуття спільної долі серед українців сприятимуть доланню цього негативного соціального явища.

Література

Горностай, П. (2018). Групова взаємодія як динаміка свідомого та несвідомого групи. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42(45), 72-85. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).193](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).193)

Горностай, П. П. (ред.), Чорна, Л. Г. (ред.) (2022). *Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми*. Київ : Талком. ISBN 978-617-8016-61-6

Заява про неприпустимість сексистської акції 5 каналу – поширення календарів із оголеними журналістками, (2022). Електронний ресурс: <http://surl.li/haawq>

Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року (2023). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_z_m_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

Мак-Вільямс, Н. (2023). *Для моїх українських колег з нагоди болісної річниці*. Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/@nationalpsychologicalassoc7192/videos>

Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023р.). Електронний ресурс: <http://surl.li/ggmsh>

Самброс, А. С. (2014). Політичний фамілізм: проблеми концептуалізації та внутрішні механізми феноменів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Питання політології"*, 1132, 27, 46-54.

Слюсаревський, М. М., Гуменюк, О., Дворник, М., Черниш, Л. (2019). *Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018)* : довідник. Київ : Талком.

Стародубська, М. (2023). *Національна забава українців. Чому ми так любимо смачно посваритися. Чому українцям важко домовлятися*. Електронний ресурс: https://nv.ua/ukr/opinion_author/mariya-starodubska.html

Фуко, М. (2020). *Наглядати й карати. Народження в'язниці*. К. : Комубук.

Чорна, Л. Г. (Ред.), Горностаї, П. П., Вус, В. І., Коробанова, О. Л., Плетка, О. Т. (2021). *Групові ресурси подолання наслідків негативних соціальних явищ*. Кропивницький : Імекс-ЛТД. ISBN 978-966-189-609-2

Bion, W. R. (1946). Psychiatry at a time of crisis. *British Journal of Medical Psychology*, 21, 81–89.

Bion, W. R. & Rickman, J. (1943) Intra-group tensions in therapy: their study as a task of the group. *Lancet*, 2, 678–681.

Bunch, S. (2022). The Zelenskys are in Vogue. That makes them smart, not silly. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/07/28/zelensky-vogue-annie-leibovitz-smart/>

Coser, L. A. (1956). *The functions of social conflict*. Free Press.

Dickinson, P. (2022). Vogue diplomacy: First Lady Olena Zelenska is Ukraine's secret weapon. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/vogue-diplomacy-first-lady-olena-zelenska-is-ukraines-secret-weapon/>

Harrison, T., & Clarke, D. (1992). The Northfield Experiments. *The British Journal of Psychiatry*, 160(5), 698-708. <https://doi.org/10.1192/bjp.160.5.698>

Klein, M., Riviere, J. (1964). *Love, Hate and Reparation*. NY: W. W. Norton & Company.

McWilliams, N. (2010). Paranoia and political leadership. *Psychoanalytic Review*, 97(2), 239–261. <https://doi.org/10.1521/prev.2010.97.2.239>

Tuckman, B. (1965) Developmental Sequence in Small Groups. *Psychological Bulletin*, 63 (6). 384—399.

*Чуніхіна Світлана Леонідівна,
кандидат психологічних наук,
заступник директора Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-0813-6741>*

Психологічна проблематика колабораціонізму: перспективи повоєнної реінтеграції суспільства

За своїми наслідками колабораціонізм є одним з найскладніших соціально-психологічних феноменів, породжених війною. Колабораціонізм виникає в умовах окупації певної території армією іншої держави і полягає у свідомій і до певної міри добровільній співпраці мешканців окупованих територій з окупаційною владою, вмотивованих іншими, окрім примусу або необхідності виживання, причинами (Lemmes, 2008). Водночас, низка авторів вказує на неможливість проведення чіткої лінії розмежування між добровільним або примусовим характером співпраці з окупаційною владою (Böhler, Młynarczyk, 2018).

Дані соціологічного аналізу проявів колабораціонізму на територіях Запорізької та Херсонської областей України в лютому-березні 2022 р. дають змогу кваліфікувати колабораціонізм як інституційно-дисфункціональний спосіб соціальної поведінки, до якого найчастіше вдаються представники вищих соціальних верств (менеджери, висококваліфіковані працівники, посадовці) з метою отримання доступу до нових джерел соціального капіталу, наприклад більш високих, ніж у довоєнний період, посад (Зубченко, 2022). Ще одним з виразних чинників колабораційної діяльності є ідеологічні настановлення (Lemmes, 2008).

Окрім наведених вище чинників колабораціонізму варто проаналізувати і суто психологічну обумовленість цього явища. Адже не можна відкидати тих його передумов, які пов'язані із груповою ідентифікацією та особливостями групових відносин, оскільки колабораціонізм, із соціально-психологічної точки зору, може трактуватися як зміна референтної групи. Колаборант – це громадянин, який у ситуації воєнного конфлікту обирає референцію іншої (ворожої) спільноти, переходить під парасоллю іншої групової ідентичності. Відповідно психологічна проблематика колабораціонізму – це, передусім, проблематика функціонування групи, пов'язана з динамікою відносин з лідером (владою) та іншими членами групи, рефлексивними груповими процесами, колективною міфотворчістю, опануванням травматичного групового досвіду і складних соціальних ситуацій (Горностаї, 2021; Найдьонова, 2012; Чорна, 2021).

Найбільш складними і тривалими є наслідки колабораціонізму для суспільств, в яких співіснують різні спільноти (мовні, релігійні, етнічні тощо) ідентичності. Зокрема, досвід Бельгії, яка перебувала під окупацією під час Другої світової війни, показує, що проблема суспільного ставлення до покарання винних у колабораційній діяльності осіб продовжує впливати на політичний порядок денний навіть 70 років потому (De Guissmé, Lastrego, Mélotte, Licata, 2017). Хоча в бельгійському суспільстві є стійкий консенсус щодо неприйнятності колаборанства як такого, уявлення щодо жорсткості покарання за ці злочини або можливість амністування засуджених суттєво залежить від того, з якою мовно-регіональною спільнотою ідентифікують себе громадяни (валлонською або фландрійською), і наскільки суб'єктивно значущою є ця ідентичність. Також важливим чинником ставлення громадян до проблеми колаборанства є сприймання державної влади – як сучасної, так і тієї, що діяла в часи війни, – як справедливої, дієздатної і чутливої до потреб постраждалого від війни населення (там само).

Дослідження, проведене Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України у травні 2023 р. (опитано 2000 респондентів з усіх підконтрольних Уряду регіонів України за вибіркою, що репрезентує доросле населення старше 18 років), свідчить, що в українському суспільстві склалося однозначно негативне ставлення до колаборантської діяльності (ІСПН НАПН України, 2023). Майже три чверті респондентів (73,9%) нині погоджуються з тезою: «Це ганьба, що на звільнених територіях зрадники і колаборанти почуваються безкарними, що їх відпускають суди». Не погоджуються з цим лише 5,9%, а ще 20,2% утруднюються із відповіддю.

Ставлення респондентів до колаборанства значною мірою пов'язане зі ставленням до української влади і передусім Президента В. Зеленського, а також з певними ідеологічними настановленнями (див. табл. 1).

Отже, частка респондентів, які вважають неприпустимою відсутність належного покарання для причетних до колабораційної діяльності осіб, є помітно меншою (порівняно з вибіркою загалом) серед тих, хто не вважає президента Зеленського гідним керівником, вартим народної довіри, або навіть покладає на нього відповідальність за початок повномасштабного вторгнення в Україну. Найбільш лояльним є ставлення до колаборанства серед респондентів, які вважають, що у тому, що відбулося повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, винуваті США, Європейський Союз і НАТО.

Таким чином ставлення до колаборанства в Україні нині є то більш жорстким, що більш позитивним є сприймання української влади, передусім Президента, і що більш однозначною є ідентифікація російської сторони як ворога і головного винуватця розв'язаної проти України війни.

Табл. 1

Розподіл відповідей на питання «Це ганьба, що на звільнених територіях зрадники і колаборанти почуваються безкарними, що їх відпускають суди» залежно від ставлення до Президента України та української влади загалом

		Це ганьба, що на звільнених територіях зрадники і колаборанти почуваються безкарними, що їх відпускають суди		
		Не згоден	Важко відповісти	Згоден
Загалом		5,9	20,2	73,9
1. Відтоді як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади	Не згоден	12,9	26,8	60,3
	Важко відповісти	3,1	22,6	74,3
	Згоден	4,1	14,1	81,9
2. В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолювати державу в мирний та воєнний час і відстоювати її справжні інтереси	Не згоден	4,9	14,4	80,7
	Важко відповісти	3,9	28,1	68,0
	Згоден	11,5	23,8	64,8
3. Хоча Зеленський і не зрадив нас під час війни, нікуди не втік, усі його помилки і прорахунки, нездатність навести лад у власній команді переконують, що в майбутньому Україні потрібен інший президент	Не згоден	4,9	13,6	81,5
	Важко відповісти	2,6	24,3	73,1
	Згоден	10,2	23,4	66,5
4. Хто, на Вашу думку, найбільше винен у тому, що відбулося повномасштабне вторгнення російських військ в Україну?	українська влада на чолі із Зеленським	11,8	35,3	52,9
	російська влада на чолі з Путіним	3,4	16,3	80,3
	США, Європейський Союз, НАТО	37,1	40,0	22,9
	усі перелічені вище	10,2	26,8	63,1
	ніхто не винен, так фатально склалися обставини	12,5	37,5	50,0
	інша думка	4,5	9,1	86,4
	важко відповісти	9,6	35,6	54,8

Водночас, варто бути свідомими того, що суспільна позиція щодо переслідування та покарання колаборантів з часом може змінюватися в бік більш м'яких або, навпаки, жорсткіших варіантів, так само, наприклад, як змінилася за рік повномасштабного вторгнення готовність респондентів припустити той факт, що для певної частини співгромадян окупаційні війська можуть виглядати «визволителями» (див. рис. 1).

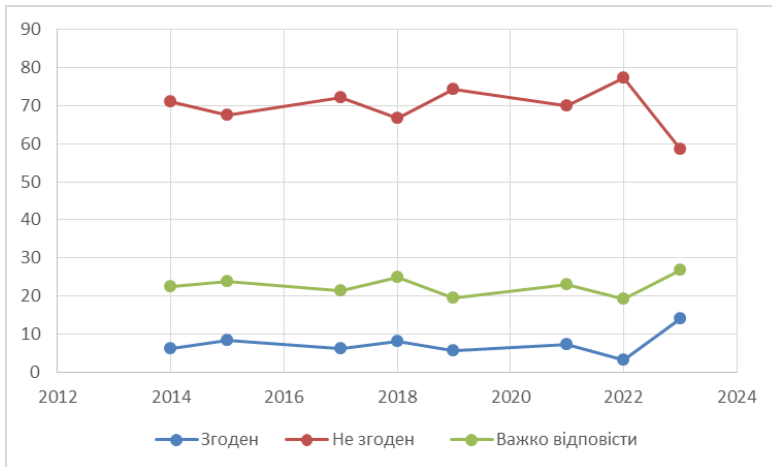

Рис. 1 Динаміка відповідей на запитання «Багато хто бачить у російських військах своїх визволителів», у % (У 2014–2022 рр. формулювання було таким: «Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх з квітами»)

Література

Böhler, J., & Młynarczyk, J. A. (2018). Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies. *Journal of Modern European History*, 16(2), 225–246. <https://doi.org/10.17104/1611-8944-2018-2-225>

De Guissmé, L., Lastrego, S., Mélotte, P., & Licata, L. (2017). Attitudes Towards World War II Collaboration in Belgium: Effects on Political Positioning Towards the Amnesty Issue in the Two Main Linguistic Communities. *Psychologica Belgica*, 57(3), 32–51. DOI: <https://doi.org/10.5334/pb.346>

Lemmes, F. (2008) Collaboration in wartime France, 1940–1944, *European Review of History—Revue européenne d'histoire*, 15:2, 157–177, <https://doi.org/10.1080/13507480801931093>

Горностай, П. (2021). Колективна травма як складна соціальна ситуація: системно-понятійний аналіз. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, (48(51), 100–111. [https://doi.org/10.33120/ssspj.vi48\(51\).242](https://doi.org/10.33120/ssspj.vi48(51).242)

Зубченко О. С. (2022) Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. №3(55). С. 15–23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530)

Найдьонова, Л. М. (2012). Рефлексивна ємність середовища спілкування як метакогнітивний чинник імпліцитної соціальної самоповаги. *Актуальні проблеми психології. Т. XII. Психологія творчості*. Ч. 1, 15(12), 317-328.

Чорна, Л. (2021). Генеза феноменології групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47(50), 131-150. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi47\(50\).218](https://doi.org/10.33120/ssj.vi47(50).218)

ІСПП НАПН України (2023). Українське суспільство в основному є нечутливим до наративів російської пропаганди, але за деякими виключеннями. Прес-реліз за результатами масового опитування громадян. Режим доступу: <https://ispp.org.ua/2023/06/01/2023-pres-reliz-ukraiinske-suspilstvo-v-osnovnomu-ye-nechutlivim-do-narativiv-rosijskoi-propagandi-ale-za-deyakimi-viklyuchenniyami/>

Яремчук Оксана Василівна,
доктор психологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник ІСПП НАПН України
<https://orcid.org/0000-0001-8837-467X>

Міфодрама історичного досвіду України в умовах війни

Історична психологія як науковий напрям та культурна реальність в обох проявах є підґрунтям геополітики. Навіщо нам ця теза в умовах війни? Насамперед для осмислення майбутнього України, як цивілізаційного суб'єкта.

Основою геополітичного позиціонування України є її історична пам'ять, причому історична пам'ять як синтез і синергія пам'яті різних етнокультурних груп, що складають українську політичну націю.

Історична психологія – наука про майбутнє в тому сенсі, що лівова частка історичних подій, що складають поле історичного досвіду нації, отримують смислове навантаження саме в їхній імплементації в Образ майбутнього. Парадоксальним чином ми розуміємо минуле через візії майбутнього, які в свою чергу додають вчинкового ресурсу нашому теперішньому.

У своїх працях я послуговуюсь концептами «національний консолідуючий міф» та «імідж – легенда нації», які актуалізуються у кризові і екзистенційно забарвлені періоди національного буття. Саме ці феномени, як на мене, безпосередньо визначають геополітичний статус будь-якої національної спільноти. У загальних рисах вони ґрунтуються на неусвідомлюваних архетипах, символічно представлених як «джерело добра» та «джерело зла». Ключем виступає уявлення про спосіб дії нації, за якого «добро перемагає зло».

«Ми-образ», чи образ національної спільноти, спроможної до вчинку, – це осердя «джерела добра», тобто насправду, – колективний суб'єкт, який здійснює активність і, часто-густо, опертий на образ вищого призначення, уособлений постаттю мудрих предків – захисників і наставників, що сходять аж до тотемного світогляду. У міфологічній картині світу таким сакральним Покровителем є сама Рідна Земля, Батьківщина-Мати. Саме зв'язок з нею забезпечує тяглість традиції і плекає надію спільноти на майбутнє. Дуальним проявом «Джерела добра» є звичайно «Джерело зла», тобто «Ворог», який «заважає» спільноті виконати її вище призначення. Знову ж таки парадоксальним чином саме це перешкоджання і осмислення його ролі надає спільноті векторності і вчинковості у спільній дії з досягнення єдності і добробуту.

Думка щодо взаємодії добра і зла у життєвому шляху конкретної людини та історичного шляху нації має два основні розгалуження. Перше – в особистості чи спільноті(-ах) домінує Зло, і тому необхідне суспільство страху та контролю. Друге – все ж таки, приймаючи наявність зла, ми акцентуємо на природній доброзичливості у соціальних відносинах. У другому випадку – дисциплінарне суспільство, кредо якого: «людина людині вовк» і тому постійно точиться «війна усіх проти всіх» – стає перепоною для проявів радості і зацікавлення, які природні для творчої активності в процесі самопізнання і самоперевершення. Це зрозуміло, зважаючи на неефективність залякування і контролю, які погано працюють для творчих суб'єктів.

Джерело добра, так само як Джерело зла, діє як певний орієнтир збереження спільноти з огляду на їхнє осмислення в певний історичний час. Для розуміння цього процесу ми звертаємось до ціннісних орієнтацій, які наповнюють конкретним змістом Джерело добра і Джерело зла. Тобто Добром є те, що спільнота цінує і плекає, а Злом, відповідно – те, чого уникає і знецінює. Додамо до цього припущення, що відбувається зчеплення вищезгаданих образів з певними історичними подіями, реальними чи вигаданими. Таке об'єднання зберігається доти, доки минулий досвід спільноти може пояснювати її теперішнє і задавати образ майбутнього. Якщо зовнішня загроза зростає, то відповідно може посилюватися суб'єктивне відчуття могутності спільноти, додаткове навантаження лягає на «Образ захисника».

До значущих постатей сходяться усі смислові зв'язки, а знакові історичні події задають певний сюжет у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики. Осмислення невідповідності минулого досвіду для розуміння реальних подій сьогодення спонукає до перегляду семантичного наповнення Джерела добра і Джерела зла. Це викликає потребу у новій міфології, художніх творах, ідейному спрямуванні соціальних інститутів. Отже, архетиповий сюжет історичного шляху нації спонукає до балансу «сил добра і зла» і у відповідності до цієї вимоги наповнюється новим змістом.

Майбутнє України є певним камертоном дослухання до минулого і сьогодення. Тобто цінністю стає творення візії майбутнього суб'єктами, які вчиняють щодо постання суспільства Вищого Призначення, проживаючи Мифодраму історичного досвіду України.

Мифодрама історичного досвіду – це процес усвідомлення історичного шляху спільноти через візію майбутнього, він передбачає спільний вчинок творення ціннісно-сміслового континууму представників різних етнокультурних груп.

У зв'язку з цим постає питання про якісні зміни міжгрупової взаємодії, її перетворення на «взаємоопосередкований саморозвиток» (Татенко, 2006). Суть його в тому, що у взаємодії (взаємовпливах) з автономним самодостатнім суб'єктом, який вільно вчиняє і розвивається за своїми власними законами, я можу сподіватися на власний автентичний розвиток. Віддавати по максимуму все те найкраще, що в мене є, і в свою чергу приймати по максимуму те, що мені дарує партнер по спілкуванню (Татенко, 2006).

У застосуванні до міжгрупової взаємодії в Україні такий намір є особливо актуальним в умовах війни. У такий спосіб долається об'єктне ставлення до іншого і до себе. Суб'єкт вільно і невимушено дарує себе собі і іншому, отримуючи такі ж дарунки. Виникає справжня спільність «Ми», в якій кожне «Я» не стільки підпорядковується іншому та загалові на основі усвідомленої необхідності і при цьому тішиться самовідчуженням і самопожертвою, а творчо надбудовує над стосунками адаптації стосунки самоздійснення (Татенко, 2008). Ключового значення набуває культурно-історична традиція як носій цінностей і смислів, які представлені у символах, перш за все у державних символах України.

Формування психіки під впливом знакових систем (Л. С. Виготський та ін.) дається взнаки при конструюванні державних символів, зокрема, прапора, герба та гімна України, як політичної нації. На мій погляд, на часі кілька ключових завдань для соціальної і політичної психології, а саме:

- реконструювати ситуацію розриву цілісності символіки України, зважаючи на поліетнічність та мультикультурність української політичної нації;
- акцентувати на перетворенні цієї ситуації шляхом спільного вчинку осмислення історично усталених знаків і символів України;
- створити символічні образи великого герба України, які відобразять цінності і смисли різних етнокультурних груп української політичної нації;
- синтезувати ці семіотичні утворення та відповідні їм психічні конструкти етнокультурних спільнот;

- окреслити оприявлені психічні новоутворення, здатні у символічному полі трансформувати міжгрупову взаємодію в умовах війни у спільнотинкову активність колективного суб'єкта націєтворення та консолідації українського суспільства;
- вмотивувати лідерів та митців етнокультурних спільнот на творення образу майбутнього України на основі ключових цінностей і смислів, що постануть або вже представлені у національній символіці – великому гербі, тексті гімну України.

З дослідження і практичного досвіду здійснення спільного вчинку консолідації української нації суб'єктами різних етнокультурних груп маємо такі висновки.

Коли ми вчиняємо у резонансі з культурно-історичною традицією як колективний суб'єкт і самоздійснюємося у Міфодрамі історичного досвіду, то ініціюємо і проживаємо певний архетиповий сюжет, таким чином прокладаючи зв'язки між минулим і майбутнім, і навпаки. Це є новим виміром міжгрупової взаємодії, в її голографічному і фрактальному розумінні.

Суб'єктно-вчинковий формат і змістові характеристики міжгрупової взаємодії в умовах війни визначаються її індивідуалізованою спрямованістю на пошук вищих цінностей і смислів людського буття.

У руслі викладених вище концепцій нами розроблено алгоритм Міфодрами історичного досвіду, що впроваджено у творчих майстернях, у яких брали участь представники різних етнокультурних груп.

Результатом цих досліджень став ціннісно-смысловий континуум творення Образу майбутнього України.

Перспективи подальших досліджень стосуються масштабування напрацювань на рівні територіальних громад України та застосування розробленої концепції у практичних заходах по консолідації нації, враховуючи біженців і діаспору у ЄС.

Література

- Татенко, В. О. (2006). Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Соціальна психологія*, 1(15), 3-13.
- Татенко, В. О. (2008). *Соціальна психологія впливу*. К. : Міленіум.
- Яремчук, О. В. (2021). *Історична психологія : націєтворчий потенціал*. Кам'янець- Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута».

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ МАЛИХ ГРУП
В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ЧАСУ**

Матеріали конференції
За науковою редакцією П. П. Горностая, Л. Г. Чорної

В оформленні обкладинки використано фото
Алеї Героїв на вул. Проскурівській в Хмельницькому, Україна, 2023 рік

Фото та дизайн обкладинки – *С. І. Горбачов*
Комп'ютерна верстка – *П. П. Горностай*

Підписано до друку 31.08.2023 р. Формат 60х84/16.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 6,5.
Електронне видання

Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України
м. Київ, вул. Андріївська, 15.
Тел./факс (044) 425-24-08
E-mail: recept@ispp.org.ua

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 07.05.2013 р.